

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Dist.}

617

Title: *Vaniya Suktosya
Bhasya*

617

वागीयसूक्तस्य भाष्यम् .

: Vāgīya Suktasya		: Title
:	:	: Author
:	:	: Editor
:	:	: Year, Vols.
:	:	: Publisher
617	:	: Remarks

श्रीगणेशायनमः श्रीवेदगुरुष्वनमः नमः परमात्मने अस्य द्विपंचाशदल्पस्तवंतेतत् अस्य वा
 तमसमात्मदैवतं यद्यपीहस्कादभाष्यादिषुभाष्यकारैः उद्धीथभास्करादिभिः। शौनके च वेदमित्रं न ह
 धर्मोत्तरं चानाह सस्त्वय्यारव्याकृता तथापि वयमस्कादादियारव्या अधिपज्ञविषया एव कचिन्निरुक्ता।
 शौनकादिरीतिमाश्रित्य अध्यात्मव्याख्यास्यामः अत्र शौनकादिमतसंयहीतुर्वररुचैरनुक्रमणिका। अ
 स्मत्स्य ब्रह्मणः प्रतिपादनमत्रेत्यर्थः। अपरथाह अल्पिकाया देवतायास्तुतिरत्रेति। देवताया एव अ
 पि वेदमित्रो निषेधति। न देवता ल्यिकाकाविद्वन्त्रापि यदा ल्यता। उपेक्षतववीर्यवतन्त्रो मित्रे ल्यिका भवेदि
 प्रायेण संशयो चापनं आशंकितं मत्र प्रायेण प्रज्ञाभात्रकं विद्वन्ते। तेषां प्रतिवचनानि मात्र प्रायेण
 संशयो चापनादि विक्रमस्ति। तथापि अत्र सस्त्वय्यारव्या कृतापनादित्रैकं प्रायेण बाहुल्येनास्ति। संशयो
 न। अल्पविषयत्वकथनं वा। ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च। ज्ञायते येन तज्ज्ञानं ज्ञानसाधनं मोक्षो
 तस्त्वरूपस्य अक्षरमित्याख्या। तेषां प्रशंसा प्रतिपादनं। यद्वा ज्ञानं मोक्षस्तत्प्रतिपादनं
 आभिधानं। अश्रुतेया प्रोतीत्यक्षरब्रह्म अश्नातीति तिजीवात्माकारं। नक्षरतीत्यक्षर
 न

२५ रमात्मैव सस्त्वय्येत्युक्तं भवति। छंदस्त्रिष्टुप्। पंचपादं साकं जानां यद्वा ज्ञेयं सस्त्रिष्टुप् सप्तार्धगभिर्गोरी। रिति जगत्स्यः षड्। एतदंतं तु वेदेष्वेव
 रीभिर्मायसालिलानितक्षतीत्युक्तं तेष्वेव देवैः। तुशब्देन न पारिभाषिकः किंतु विशेष्योती। नैषिदेवतं छंदसामुपसिस्ते स्तयमानत्वात्
 दंतमेव वेदेष्वेव मिति तदुक्तं। अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति वेदेष्वेव ब्रह्म रूपं ब्रह्म रूपं वा एतदहं रेतस्याङ्गा रूपं गोरीमिसायसालिलानितक्षतीत्ये
 तमिति। वेदेष्वेव शस्त्रे विनियुक्तत्वादेव वेदेष्वेव शस्त्रेन तु वेदेष्वेव देवता। अत्र तां कुंगादर्शनात्। बभ्रुरेक इति वतः ज्ञानमोक्षाक्षरेन निमित्तत्वेन यदि
 वेदेष्वेव मंगी कुर्मः। तदिह तस्याः समुद्रा इत्याद्यपि वेदेष्वेव स्यात्। तस्माद्विभिनो जकवेदो नः प्रमाणं। तस्याः समुद्रा इति वातुः समुद्राः। तस्या इ
 तिमंत्रे समुद्रा इति वाच इत्यर्थः। तथा पाक्षरं न स्यादिति मंत्रे ततः क्षरस्य क्षरमिति अक्षरमाप इत्यर्थः। सा प्रस्तावपुंङ्गुः। तस्या इति कृत्वा कौशिकमयामि
 निशकधूमः। अत्र शब्दधूमो देवता। तन्मंत्रव्याख्या वसरे विशेषं वक्ष्यामः। अष्टाष्टं पृश्निमिति सोमः अत्र सोमो देवता। नयः काश्चिन्त्यः पृश्निः सूर्यो
 वायुश्च के शिनः। चत्वारि वाणवानुः। चत्वारि वा गिति मंत्रे वा गिति वाच इत्यर्थः। इदं मित्रं सो यौ। मयोपसृजने विनियुक्तत्वात्। यतः इदं मित्रं नित्यं
 सूर्यनामापि नोपलभ्यामहे। रात्र्यध्ययननिवृत्त्यर्थं वा सो रत्नकथनमनयोः। दशेति दश प्रथमं नैऋतं। मेषत्रयं वसरे संस्तु दशेति सं
 सरसंस्तु कालवक्रवर्णनं अत्र कालवक्रवर्णनं दृश्यत इति विशेषः। यस्तस्मिन् शशय इत्येषा सरस्वत्ये। सरस्वती देवता। यिज्ञेन यज्ञम
 यजते तेषां कृत्वा साध्यः साध्यान्वाधायितुं प्रवृत्ता परानुष्टुप् कृत्वा समानमेतदुदकमित्येषा अनुष्टुप्। सोरी सूर्योऽष्टानेनियुक्तात्वात्
 शत्रौ न पाठ्यान्। न तु सूर्योऽत्र प्रतिपाद्यः। तन्नाम्नोप्यदर्शनात्। पञ्चन्यानि देवतावा। अंत्या सरस्वती सूर्यो यवा। अंत्या दिव्यं सुपर्णमित्येषा

सरस्वते सरस्वतमाह। सूर्याय वा सरस्वती। आह। सौरतं पूर्वदेववाच्यं। सर्वमेतत्सकलमध्यात्मपरं। नान्यन्यार्थनाशक्यावक्तुं। विष्णुधर्मोत्तरे। ह्यभिउत्तरा
 धेदिशरतिरामप्राप्तिपुष्करोनामयशोरजधर्माह। सुक्ताअथर्वविधानं सामविधानं यजुर्विधानं कृत्विधानं समाप्यमेवाथअस्यवानीयस्य
 कमुक्तवान्। तदनुसारणे तत्सकलं विवृणोति॥ अस्यवामस्य० पुनः॥ अस्यवामस्यअस्यान्तविअवस्थात्रयोक्तिः। एवमात्मोक्तविस्वरूपः। अस्यप्रत्य
 सादिप्रमाणं सान्निहितस्यापरोक्षस्यवामस्यकुलस्यशरीरेणपरिच्छिन्नस्य तथातस्यपरोक्षस्यपरित्यक्तस्यहस्यापरिच्छिन्नस्यव्यापकस्यतथाहो
 लोकाताविचारकः। तस्यहस्तुजाग्रदवस्थायां नाम्नाविश्वस्यप्रथमस्यभ्रातुः। द्वितीयोभ्रातामध्यमास्तिनवमिन्मध्येस्वप्नेभवती। त्रिमध्यमः
 नाम्नातैजसः। अश्वः। मेघस्यगिरेर्वानोमेतद्वैजसोहिमेघसदृशः॥ निद्रयातिरोहिततेजस्त्वाद। स्वप्नाख्यगंधवनगराधिष्ठाकः। वात्रगिरिव
 दश्वर्यविषयः। तदुक्तं धाम्योविश्वस्तेजसोद्विधातिमः प्राज्ञैरितः। तुरीयंश्वेतमत्राहुः। सथानुस्यूतमदयमिति। अस्यहानुः। तृतीयोभ्रातासुषुप्तोना
 म्नाप्राज्ञाधृतदृष्टः। धृतोक्षरितोकिनोपृष्टोउपरिभवोवाह्यप्रदेशसमो जागरस्वप्नोयस्मिन्सः। धृतदृष्टः प्राज्ञः। धृतोक्षरणीयाः। अत्रविश्व
 दिष्टुत्रिषुविश्वपतिविश्वतैजसप्राज्ञानांपतिपातारंस्वप्नेतन्यदानेनरक्षकंतुरीयंसप्तपुत्रंसप्तमहदादयः। जगत्प्रकृतयः। पुत्रः। कायधृताः
 विकृतयोयस्यसतथाअपश्यदृष्टवानस्मि। महामाहस्ययोगादीधमाअपरोक्षपरोक्षं चतरेदमेवमृतावक्ति। जगदनुग्रहाथप्रथमस्य म
 त्रियदमंतोदात्रं। ऊडिदंपदाद्युष्मद्युभ्यः। इति तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता। द्वितीयमस्यतिपदमनुदात्रं। इदमोन्वादेशानुदानस्तृतीयादयः
 अनुदानेत्वाति० नान्वादात्रंशास्त्रमस्ति। सूक्ते सर्ववींशाख्यानमेतदुक्तं पुष्करोक्तकेल्ये मीमांसमानोजीवेशो जागरादो विवृतयेत्।

तैजसोहं विप्राज्ञो हं तुर्यएववेति। अध्यात्मविद्वानपेक्षएवं। रितयेत्। नान्यइतिपुष्कराभिप्रायः। तत्पूर्वग्रंथालोचनोत्। सप्तयुंजंति० वामदेवस्येतनेनपरिच्छिन्न
 स्यसुक्तं कनपारिच्छिददेहेनेत्याह। भूततन्मात्राः पंचमहदहमोबद्धोएवंसप्तयुंजंतिरथा। रथरूपकलितंशरीरं। शरीरंरथमेववेतिश्रुतेः। एकः कालः कन
 कोयस्यतएकएवाहंकारोऽस्मान्नीयः। प्रकृतिवेष्टया तिस्रनामासर्पयतीति सप्तरुद्रः। संक्षिपतीतिवानामानमथितावेष्टकोयस्यअहंकारस्यरुद्रोदेवता। स्वरे
 णसप्तदश्वेतोदात्तः। विनामि विधानमतिनिमदीतो। इथजादिभ्यः। कर्त्तुं। एकचक्रमित्यत्रचक्रं। शब्देनयदुक्तं तत्। त्रिधाहिकाले। भिद्यतेप्रकृतः परः। प्रकृति
 सन्निहितः। शुद्धब्रह्मणेवावीनिर्दृष्टः। प्रकृतिवेष्टकः। प्रथमः कालः। क्षणलवात्मा। द्वितीयः सूर्यात्मा। तृतीयः ईश्वरकै। प्रत्यक्षस्यत्रिकालप्रवृत्तामकत्वात्।
 अजरं। यावज्जीवतावदतिशेषः। अनर्वा। अर्गह। गमाधितस्थानांतरंनगच्छतीत्यगल्लुत्सुच्यते। यत्रकालचक्रं। इमानि विधासर्वाणिभुवनानि अधिअश्रित्य
 अविमुच्यतिष्ठन्ति। तदुक्तं कल्ये। महदाद्यावदस्येतदशरीरं कालनालितं। परमध्यातवेदनंतकालं त्रिविधावहुः इति। ॥ रमरथमधि० नाम्ना। रमरथं
 स्मंदेहमाश्रित्योक्तं। अथसूक्तं देहमाश्रित्योच्यते। दमप्रत्यक्षादिसन्निहितंस्थं सुलं देहं अधिअधियायआश्रित्ययेत्सुः। सप्तकोरोत्। चकते। प्रतिष्ठा
 तेवा। सप्तअंगानिसप्तचक्राणिदृष्टेप्रवर्तकानि। अभिष्टकानिचक्राणिचक्रसप्तचक्रः। तंसप्तचक्रं। सप्तअध्याः। रजस्तमसाहितातिपचक्रमिहियाणिवहति
 जमयंति। इन्द्रियाणिहयान्याद्विषयास्तेषुगेवरानिति। सप्तधर्माधर्मसहितानि। शानेन्द्रियाणिस्वसारमग्निनी। तीयाभिदरे। इवशक्तं। जाअभिआभिमुख्यन
 सन्नवंतेप्रवर्तयंते। पुस्तुतो। अनेकार्थाधातवः। अत्रकर्मव्यतिहारेतत्। कांसः। शप्। कुत्रेदियप्रवृत्तिस्तत्राह। यत्रविषयेगवारजःस्तमःसहितानीक
 मेन्द्रियाणां तथाधर्माधर्मसाहतानां शानेन्द्रियाणां च। नितरांहितानिअनुकूलानिसप्तसंख्यातानिनामनामानि। नामनिशानिदेवतानिइन्द्रियदेवता। दिग्वा

3

म
स

तार्कप्रवेतो श्विवर्द्धोपेन्द्रमित्रकाः। शानकर्मद्वियाणांस्थः क्रमादेवाश्मेदरा। ज्ञेनातु रजसोरुद्रः। तमासंभुक्ते हृदिः। असंभुक्ते भैरवादि क्रमादेवाश्चतुर्दश। तद्वत्
 कल्पे। सप्तवक्रमिमं देहं वहत्यः सप्तकर्मणा। शानेद्वियाणां सप्तैव देवतास्तत्तु देवा। एते नमः प्रशंसा प्रकरणे युक्तं। मधोराज हरः कदापि युगुळं सप्तोशरीरं वदन्
 कनार्थाश्च रजस्तमासिगमयं त्यन्या निरवानि स्फुटं। धर्माधर्मवृत्तानि सप्तविषयाः संग्राहयं त्यामतेः खानां यवसुतैः प्रवृत्तिगमनेत्येव तनुस्फुटिका इति अस्या
 र्थः। मूर्धादित्रिकं करो अष्टाति सप्तगा निवकास्थानि सप्तो सप्तैर्मि एवं सप्तवह्न शरीरं गमयं तिवाल यं निरवानि क्रमेद्वियाणि रजः तमः सीत्येवं सप्तैवा कर्मा
 थनियंति। तथा न्या निरवानि धर्मधर्मसाहितानि ज्ञानेद्वियाणि पंचैते एवं सप्त। आर्म्हतेः विषयाः संग्राहयं ति। यत्र ये सुविषये सुखानां मिद्वियाणां सुरैर्देव
 ताभिः प्रवृत्तिगमना प्रवृत्तिं प्रापितानि तानि। द्रियाणि। तान् विषयान् सुग्राहयं ति एवं स्फुल्ल शरीरं मुक्तिं। तथा प्रवृत्तं तं निवर्त्तयेत् तत्र कमुयेत्। आत्मकं
 पूर्वमनो लब्धं यच्च भ्रमलपीति॥ कोदृष्टप्रथमं० तद्॥॥ देहात्मपक्षो निरासो ज्ञाकः पुमान्। प्रथमं करुणमात्मानं ज्ञायमानं देहं वा। एकमिति दर्शयति। पश्य
 तिमन्यते व्याघातात्। अस्त्वन्तं। सावयवं। यद्यस्मात्। अनंश आस्थिरा हितो निरवये विभक्ति एवं धारयेत्। अन्यथा अनवस्था स्यात्। सयो निरवयव आत्मा।
 भ्रम्याः पार्थिवादिधातोर्देहस्य असुः क्षेप्ता। प्रवर्त्तकः। क्वचित्स्यादेव। अतश्चास्त्वेकं धरं तद्वा देहः। क्वचिद्वर्त्तने आत्मा स्यात्। स्विद्यो संभावनायां ननु म
 र्थमेतैरेव प्रभिर्देहभिः। सर्वकथं न विदुः पुरुषाः। शृणुः कः पुरुषः उपगाह। उपगं कंति विद्वांसं ज्ञानं तं। एतद्वात्मस्वरूपं प्रष्टुं। तदुक्तं कल्पे। काण्वात्वा दन्त्वा श
 स्त्रेष्टकत्वा तुभिद्यते। आत्मानोयैः सुदुर्बोधः कथं शिष्यैर्देहात् इति॥ पाकः पृच्छामि०३॥॥ प्रश्नप्रकारोत्र। पाकः। पकः। बोलः प्रशंसः पृच्छामि मनसा संवत्। वि
 कल्पवता हेतुना। अविजानन्। अजानन्। निर्विशेष आत्मनि किं ज्ञातव्यं दिवानामिति विशेषे देवानामित्यर्थः। व्यंजनव्याख्यायात्। एना। अहं विभु प्रसिद्धानि पदानि

3

अस्य वामस्य पक्षितस्य। विरपतिं सप्तपुत्रमित्यत्रार्थः। प्रतिष्ठानि निगूढार्थानि लक्षणया प्रवृत्तानि पदानि। तत्त्वमसीत्यादीनि पृच्छामात्मन्यवयः। वसेव
 कयपुत्रत्व आपन्ताय। विरपतिगत्यर्थः। एवं पृष्टा गुरो यद्बुधः। तदाह। अधि। अधिकात्। निष्कामात्। काम्यनिषिद्धेतरान्। सप्ततन्त्रं तं ता न विस्त
 यज्ञान्। विशेषेण तन्निरे। तन्वन्तिकवयः। गुरुवः। ओतवै। अविदुं तापर्यितुं। अमिमत्त्वस्तु। तन्निरे। तन्वते। आंसेलिटि। तन्निपत्योश्च दस्य। सुपधा। ओपः।
 अवतेः संप्रसारणं। यद्वा। इयं। तं तु संताने। तवेवातश्च युगपदिति। अर्धतोदाहो। तुमर्थे से सेन से असइत्यादिना तवेदः प्रत्ययः। पूर्वमंवेव। अस्त्वन्तं तं यदनेष्ट
 तत्रानानुद्। छंदस्य पिद्वयत इत्यनुद्। अनपुष्कराहा। पृच्छा। पदानि पुत्रा मोक्षानां यगु र्वस्तदा। बुधुः कर्माणि निष्कामः कुरुष्व। ध्यातुं बुद्धयं। ता। ५॥ आवि
 किंवां विविक्तं॥॥ अवि किंवा दसत्कर्मभिः श्रुद्धांतः करुणः पृच्छा इत्याह। अवि किंवा न। अजानं विविक्तुयः। सम्यजानतः॥ विहा। सम्यक्। कवर्हि। तापने प्रो
 छान्। पृच्छामि विप्रने। अपरोक्ष ज्ञानाय। न विद्वान्। श्रीशास्त्रश्रवणादीनां विद्वानिवर्त्तमानोप्यहं। परमार्थतो नैव विद्वान्। यो देवि शेषेण तत्तं भस्ति भिष्यमि
 इमानि प्रसिद्धा निष्कामादीनि वदरे जातिमला निरजो गुणकाल्यणिवा युष्मत्प्रसादात्। प्रश्नकारमाह। अजस्य नित्यस्थात्मनो न रूपे स्वरूपे किं जाति कि
 स्विदेकमेव रूपमा दर्शयि। अविस्विदमेकमेव रूपमा दर्शयि मिति साहं पृच्छामि। अत्र कल्पः। अज्ञः पृच्छाम्यहं तं ज्ञानं सम्यक् बुद्ध्या अपेक्षितः। एको वा
 नेक आत्मनि यो हस्तं भित्तपद रिपुरिति॥॥॥ अहं ब्रवी। तु० पुः॥॥ गुरुलक्षणमत्र। अहं ब्रह्म विद्यायां वक्ता। इह मात्मतत्त्वं। अज्ञा सादृधं वद जाना
 तिकं वेद। तत्राह। अस्य प्रत्यक्षादिप्रसिद्धस्य वामस्य कुबुस्य परिच्छिन्नस्य जीवस्य निहितं तत्त्वमिति पदं लक्षणाया प्रवृत्तौ तथावे। सुपणस्य प
 परमात्मनः। अज्ञा यत्तादृति पदं निहितं लक्षणाया प्रवृत्तौ स इह वक्तु स एव गुरुः स्यादित्यर्थः। किं वायमाणवकापि गुरुणा भविता इह इत्याह। शि

भा

रसः सकारा क्षीरं गावः अस्पृशकस्य पुरुषस्य वविरिति दूकूलं संसृजं वरणीयं विचित्रं त्रैलोक्यं सहितं रोचनादिरागं रजितं अरंजितं रंगद्वयमुक्तं कमनीयं मांजि
 छंस्त्रं वसानाः परिधानाः गावः उरुं पदाः पद्माः अपुः अंतर्भावितं यथो यथायंति अयमाभाणकोपिगुरुणाभविनादेयः आभाणकविद्विजितः अस्पृ
 जीवस्य शिष्यभावं गतस्य गावो वेदाः क्षीरं सारं ब्रह्मा मृतसंशिरसः उपनिषद्गोविं उध्वस्थानीयात् उहंति स्यं प्रतिपादयंति कथं भूताः वत्रिं सत्त्वजसू
 मोमिश्चिपटसदृशं प्रपंचं ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तु त्रिगुणात्मकं प्रतिपादयंति वेदस्य मानाः परमार्थतस्तु सर्वं ब्रह्म परब्रह्म ब्रह्मैव प्रतिपादयंति वेदाः उदके कंसु
 रवं अकंतुः स्वतस्मादुक्तं दुःखरोहितसुखमयं शुद्धं ब्रह्म पदा एकरो न उपनिषद्गो न स्वां शेन महावाक्यं नवा आपुः पाययंति बोधयंति यदापि सर्वं वेदाः य
 त्दमामनंति इति श्रुत्या वेदेष्वसर्वे न हेतवे वेदा इति भगवद्गीतया च ब्रह्मात्मविषया वेदा इति भारते च तदुच्यते कृतवद्वदुच्यते इति मंत्रे कदरो न च विस्ती
 वेदाः प्रातिष्ठिता इति पुराणे च हृदयकमळमध्ये दीपवद् वेदसारमिति स्मृत्या च सर्वोपवेदो ब्रह्मपरः किं बहु सगुणोऽविषयाणां वेदानां त्वं पदार्थं विवेचक
 तात् ब्रह्मा मेव परवेदापोक्षितपदद्वयार्थं प्रतिपादकत्वेन उपनिषद्देवकाक्यत्वमेव तथापि सगुणोऽविषयकमविषयवेदभागेषु न स्पष्टा ब्रह्मधी
 उपनिषत्स्येषा भवतीति प्रायेण उदकं पदा पुरिति उक्तं न किं विदुः पपन्तः इति इति इहं दसे लिटि ब्रह्मं वेदसीति रुद्र उदकमित्यत्र समासस्योक्त
 दन्तः पिदस्करा गणेषु चायमंतादातः हिः खंडनाभाव उक्तं तत्र अर्थसंदेहाच्च न हिः खंडना अत्र कल्पः तत्संपदकं ह्यजायते तयो वेदस्य इ
 रुरात्मबोधे आभाणकः शिरसो हि गावः पादेन दुग्धं दुग्धुः सवस्त्रा इति ॥ १ ॥ माता पितरं युः ॥ नामायासंबंधे आक्षेपशंकायामुत्तरं न च
 पक्षे किं भवति जीवब्रह्मभेदिकायामाचार्या निवृत्तिः ननु सामाया स्पष्टा भिन्निति अस्पष्टा पिवा द्वितीयं न वस्तु अतिप्रसंगो वा स्पष्टा वि

कंस्य शक्तिजीवं वेदितरेतराश्रयः परस्परसंभावितः तं प्रतिबोध्यं कार्यं मुखप्रतिमुखमेव केवदवर्णयेवं वाच्यं अत्राप्यस्योतिप्रसंगः प्रतिबिंब
 स्पर्शो व्याश्रयः असंभवो विवस्पर्शो अचनद्वयमिदं सन्निधिसत्तालक्षणेन मिथ्यासंबंधेन मुखं स्पष्टं प्रतिबिंबाद्विनादपणः तर्हि न
 तेव्येवमित्यत्रोच्यते माता स्पष्टेर्जननी माया पितरमीशं कृते विना असंस्पृशं त्यपि आर्षजति सत्तालक्षणे मिथ्यासंबंधमनुभवत्यपि
 धीती ध्यायते कः अल्पेक्षिता असमासेपि क्तादल्पारव्यायामिति डीपु अग्रे आदौ मनसा स्वकार्येण संजग्मे संगता संबभूवा हिततः सा
 माया बीभत्सुः प्रपंचजननकाराबंधने हेतुः अगुप्तित संसारहेतु रित्येके अभयस्यात्मनोऽप्यजननीत्यने गर्भरिसारसः परमात्मा रसो वे
 सः रसं ह्येवायं लब्धुं नंदी भवतीति श्रुतेः गर्भः गर्भकृतः प्रजादितोरसो यथासागर्भरसा नियतं विहंता डनं तत्त्वकृतं यस्याः सा वि
 ह्वाननोऽप्येसर्थः अनया च नमस्त्वतः नमनवंतः संकोचवंतः परितुष्टं मात्मानमन्यमाना जीवा अज्ञानप्रवृत्ता एवाऽपवांसं अग्रधा के
 तवाक्यं महावाक्यादितरत्कर्मादिबोधकवाक्यं इयुः प्राप्नुवंति तत्रापि कृतास्ते भवन्तीत्यर्थः संजग्मे लिटि समो गच्छतीत्यात्मनेपदं ग
 महनेत्युपधा लोपः हि वेति निघाताभावः कल्पस्क यद्वर्णने विवविभेदकस्य स्पष्टं घटाप्येव मिथ्या हि मायया जीवे राभेदं विधातु
 पुष्पा लुग्नाः क्रियाकांडगिरः प्रपन्ना इति ॥ युक्तानां सी ० ॥ माया निवर्तते केन विद्यया सा प्रमानवा नवेद्यार्था ह्यप्रमासत्या वेदे तम
 सीदृष्या एव मुनिप्रश्ने स्पष्टं स्यात्तरं माया निवर्तनी युविद्या साप्यविद्या प्रमावसा तन्महत्तनसा व्यर्था भो माहो महति यथेति तद्वैतस्य

ते (मुक्तायोगरूपिणी विन्माता जगज्जननी मायापि वक्षणायाः प्रोढायाः संविद्रूपायाः मुक्तेः बलवत्या वा उक्ता हवत्या वा। धूरिधुः स्वानीये अंतः
 कृष्णशोधके सत्वे आसीत्। भवति तिष्ठति। सत्त्वगुणस्वाभावापि ध्यातुं मुक्तिहेतुः विद्योत्पत्तिकं भवति तत्राह। अतिष्ठत्। गतिनिवृत्तौ तवति।
 गर्भः। अंतरः। वृजनी घुबलवती। पुनिसृष्टु अवस्था सुअंतः। अंतरः। जागस्तु विश्वांतरः स्वप्ने तेजसः। तस्मादंतरः सुप्तो प्रातः ततो व्यंतरः स्फुरी
 यः नास्मादन्तो अंतरोत्तीति अंतर्जगत्तुल्यः। सर्वतरांतरेभ्यो विश्वे तेजसप्राज्ञेभ्यो अंतरस्फुरीयः अतिष्ठत्। गतिनिवृत्तौ तव
 ति। प्रथमा धिक्ते हेतुमाह। अनुअमीनेह मीमगते अडागमश्च दसः अनुगच्छेत्। अनुसरेद्यस्तेष्वेव वस्तुः पुत्रभावमापन्ने शिष्यः मा
 महावाक्यरूपिणं विश्वं अनंतं च पश्यति विश्वरूपं सगुणं ब्रह्म त्रिषु योजनेषु योगे सुश्रवणमननध्यानात्मकेषु सक्तुसापश्यतीति
 सूत्रियायुक्तमातीति संबंधः। विश्वरूपमस्येति विश्वरूपं तदस्मिन्नस्तीति त्वं दसी विनियामयति मत्वर्थे इत्ययः। वाक्यं दसीति पूर्वसवर्णाभावेनाम उदात्त
 स्वरितयो र्यणः स्वरितो नुदास्येति स्वरितः प्रशस्तो विश्वरूपः तदंतं वा विश्वानि गानि रूपाणि तदंतं वा। कल्पस्तु। वाचं समभ्यस्य सविश्वरूपं पश्येत्त्रियो
 गी हृदि चे समुदा। तादृशं चिमायापि हि मुक्तिहेतुः मुक्तावतिष्ठत् सतुरीय आत्मा॥ तिस्रो मातृस्त्रीः स्युः॥ अत्र तुरीयः प्रपद्यते तिस्रो मातृः लक्ष्मी
 गोरीसरस्वतीः स्रुषालेना॥ त्रिपितृन् विष्णुं हरं ब्रह्मणः। पुत्रत्वेन विभ्रतधारयन् नियमन्। एकः परमात्मे वज्रध्वः अवस्थापुयापरः स्थितः तुरी
 यस्तिष्ठति। मुक्तौ एनं तुरीयं मुक्तं अवलोक्य न ग्लपयति। अज्ञात्वनपाडयति। तिस्रो मातरः त्रयः पितरः तुरीयमेकमुपदिशन्तीत्याह। मंत्रयते गुप्तं

भाषयते एकांते उपदिशन्ति। विः। दीप्यमानस्य अमुष्य धरमात्मनः। छेउ परिभागे तुरीये स्थितं विश्वविदं जायतं पुरुषं वेदयन्तं। अविश्वमिच्छा
 विश्वमिच्छा विश्वस्नेहः। तद्विदं माहावाक्यरूपिणी वाचं। त्रिमितास्नेहने व्यत्ययेन मिच्छास्यमिच्छता। अपरे तु इमिच्छेति व्याप्तिरुक्ता। यद्वा इति
 प्राणने। इति रवननोच्छादसो मुमु। पदकारास्तु पदभक्तं मुमामाहुः। मिच्छाशकः प्रधानवाचीत्यर्थः। अर्थस्तु एक एव। तात्पर्यतः विश्वभावमेव
 यतिरूपं रूपेण व्यवस्थापयन्ती तुरीये संस्कारकल्पना कल्पनाभ्यां तुरीयतुरीयानां तयो गिवेदं तिपतिरिति संज्ञाभेदमात्रे विवादः॥ तदुक्तं
 वाचायैः। अब्रह्म कल्पितयस्या अवस्था त्रय एव तु तुर्यमेव ततो ब्रह्म तुर्यातीतं तु निष्कलः। अवस्था त्रयतो बाह्यं यत्किंचित् कल्पयते यदि। तुर्या
 तीतं परं ब्रह्म तुरीयं सगुणं भवेत्। शंकराचार्यपियत्राह। शास्त्रे तुर्येति श्रौतं। तुर्यातीतं ततो ज्ञानं संज्ञा मात्र विवादेन। ज्ञेयापक्षे तु तुर्यं स्यात् तान
 पश्यंतद्विष्यते। वृत्तिज्ञानं तुरीये यत निर्वर्तते एव हीति॥ कल्पस्तु॥ मा मा गिरो विष्णु सदा शिवज्ञानविभ्रत एकं सतुरीय एनं। उद्दिश्य वाचं प्रवदति
 मुक्ते विश्वो ज्जिती विश्वविबोधिनी चेति॥ द्वादशारं न हितज्जराय वत्सुः॥ माता पितरमित्यत्र मंत्ररूपसूचितं त्रिनामिबकमित्येवोक्तं। त्रिषु का
 लेषु मध्यमां कालमाह। द्वादशारं द्वादशमासा आराय स्यत न हिते। शास्त्रांतरप्रसिद्धं जराय। जरणा ययो ग्यं जरये भुक्षत्पराक्यं वर्वर्ति पुनः
 पुनः वर्नते काळवक्रं। क्रतुस्य सत्यस्य परमात्मनः संबंधिनीयां परिते विनावर्जयित्वा वर्तते। ब्रह्मविद्याभावात् एव कालवक्रप्रभाव इत्यर्थः। आसमं
 तात्तुत्रा ४ वक्रं। अवयवाः अंशाः। भो अग्ने अग्रणी मिथुनासः अन्योन्यसंघटित मिथुनी भूता इव। अत्र काले रात्रिदिवसतूपाः सप्तशतानि वि
 शतिश्च तस्युः अतिष्ठति। कल्पस्तु। यद्वा दशात्मान हि जीर्ण एष हित्वा त्वविद्या भ्रमितीह कालः। यो मध्यमांशः सुरातानि सप्तविंशतानि हृदि वा

निशाश्चेति ॥ पंचपादं पितरं ० र्षितं ॥ अनेन प्रथमः काल उच्यते । तस्य कालस्य मूलप्रकृतिरेव देहः । तस्य पंच अवयवाः तमो मोहो महामोहस्तमिति
 स्वाहं धसंमितः । अविद्या पंचपर्वेषां प्रादुर्भूता महात्मन इति । एते भेदाः अन्येः केशा इत्युक्ताः । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः इति अस्मिताहंकारः
 अभिनिवेश आग्रहः । वेदांतिनस्त्वाहुः । प्रतीची माया मूलारख्या तुला रख्या चेति साद्धिधा । विक्षेपावारभेदेन तुला रख्या च पुनर्दिधा । ईशो सारवर्णना वि
 स्तीत्येवमीशो दिधैवसा । विधा जीवेदिधा देव एवं पंचविधैवसा इति ॥ कालमाह । द्वादशारं द्वादशमासा अरायस्य तत्तशास्त्रांतरप्रसिद्धं अराय ।
 जरणा ययोगं जरये भुक्षइत्यशक्यं वर्तेते । उपवर्षवचनात् ॥ पंचपादा अंशायस्य तत्तत्पदाहं । जगतां पितरं । द्वादशाकारं सृष्टिस्थिति संयमाथानि
 चत्वारि चत्वारि रूपाणि सन्ति अस्य । विष्णुपुराणाद्युक्तानि । प्रकृतिविधात ब्रह्म प्राणिकर्तृ कालि । दिवः तत्त्वज्ञा आहुः परे अर्द्धे । कतिपये परे तत्त्व
 विदस्तपुरीषिष्ठा उद्वक्तं अभिशा यिन नारायणं । पंचपादादिगुणमाहुः परे अर्धे पुरीषिणमित्यस्या न्यमप्यर्थं वदंति केचित् । पुरीषपदेन अ
 विद्या च अवांतरांशतया जीवारख्या उच्यते । तदंतं सूत्रात्मकं नारायणं दिवः स्वर्लोकस्य परे उत्कृष्टे अर्धभागे कुंवारव्ये दिवो लोक इति । अथ
 अनंतरं तथा वामे ई प्रसिद्धा । अन्ये एके आचार्यो उपरे अदि इत्यादिषु वेदनिधौ । वयंति मेघनाम सुमध्य एको नविंशतिनामा निपर्वतस्याप्य
 मिधानानि भवन्तीति संप्रदायज्ञा आहुः । उपरे पर्वते कैलासादिषु के सन्ति विवक्षणी विश्वरूपास्तु इदं तमाहुः । तथा सप्तवक्त्रे सप्तदेशे महदादि सप्त
 परिधौ । षष्ठरेषु दिरुपरिवर्तने मध्यमेन कालेन व्याप्ते अपि तं अधिकं ब्रह्माणं तमाहुः । शुद्धप्रधानयोर्मध्ये कालो मायांश भोजकः ।
 शक्तिप्रसारणा कृष्टिहेतुर्वाक्शमोचकः । विष्णुब्रह्म महेशादि कारणं तं प्रवक्षते । तं विष्णुमेकेशं सन्ति रुद्रमेकं विधिं पर इति । योगयाज्ञवाक्य

श्लोकद्वयं । कल्पस्तु । मायाशरीरप्रथमस्तु कालो पंचाशको द्वादशरूपभिन्नाः । तं सर्वयोनिं प्रवदंति विष्णुरुद्रपरेभुं चतुरास्य मन्यः इति ॥ पं
 चारे ० नाभिः । एवं विधे कालारख्ये स्वाधीनलिङ्गदेहमाश्रितः सर्वसंसार उच्यते । पंचारे दिधारवानिवतन्मात्राः प्राणातः करणक्रिया अराः पंचा
 रमेवलिंगं स्यात् । चक्रं तत्कर्तृचारिवति वृहद्वैश्वनरः । कर्मेदियाणि वृजाने इत्यादि च तन्मात्राश्च प्राणाश्च अंतःकरणानि विसृज्याय एवैव
 वयवायस्य तस्मिन् करोतीति चक्रं । कृत्वाः केदिः लिङ्गशरीरमेकं कर्तृत्वात्मा अधिवेकात्मनिकर्तृत्वप्रतीतिं यद्वान्वरतीति चक्रं रूपसिद्धिरुक्त
 या । लिङ्गद्वयमेव लोकांतरसंचारित्वमात्मन इत्युक्तं भवति । उक्तं च । देहकर्तृरिव चक्रं स्यात् । आयुधसंघसैन्यके । तत्पके च प्रतीयाते काल
 भ्रामकपक्षि इति । तस्मिन् पंचारे चक्रे परिवर्तमाने चक्रे लोकांतरं वा छति सन्ति तस्मिन् क्षेत्रे आधारि कल्पति छति विश्वासवाणिभुव
 नानि स्थूलशरीराणि । तत्र च भावो वकार इति । तस्य चकारव्यलिङ्गस्य अक्षः भ्रामक आधारः प्रथमः कालः शुद्धात्मा प्रधानं चैत्येकं । न तस्य
 तेन भ्राम्यति न कदाचिद्विनश्यति । तत्तुल्यं योगग्रंथे । शुद्धकालप्रधानं च जीणि नित्यानि जंगमं । स्थावरं तं नित्यं संस्तुं प्रपशो भेदं पंचके इति ।
 ततो भरीणां भर्ता आधारनाशे सर्वभूतस्य आदित्यर्थः किं वा सनात् । सर्वदेवसनाभिः चक्रस्य लिङ्गस्य नाभौ एव वर्तमानो विजीवात्मा पिनशी
 र्यते न नश्यति परमार्थतो नैव धर्मो देहत्रयधर्मे युज्यते जीवात्मा नाशो कृतनाशक ताभ्यागमप्रसंगः । कल्पस्तु पंचारके कर्तृरिलिङ्गदे
 हे देहस्थवीर्यान्ध्रमेति स्वधर्मे । कालो नश्येदह सर्वधारी जीवो पिनो नश्यति देहधर्मे इति । प्रशंसायां च । प्राणास्तन्मात्रकारकाभि

८

द्विविधानि मनोगणः। एवं पंचारं कलिंगं वर्तत आरितस्मृतमिति। तद्धर्मज्ञ जीव आत्मन्यध्यस्यति स्मृते देहादिधर्मश्चेति दृष्ट्या संसारी॥ समे मिव
विद्या। अनेन अन्यद विजगच्चक्रमस्तीति प्रासंगिकं। अत्र च वेदः सर्वमुक्तिं पक्षानि रावये च वक्तुं। जगच्चक्रममतीति वाचरोतीति
वाचकमुच्यते इति शाकपूणिः पुनः उत्पत्त्यादधर्मे पुं जमानमित्यर्थः। कथं भूतं जगच्चक्रमं। सनेभिनेमशब्दोद्भवत्। द्विजगती प्रकृतिः
पुरुषश्च अभि विद्यते तदंशत्वेन जडाजडप्रपंचो नेमिनौ ताभ्यां सहितं धत्तं जगत्सनेमिनेत्यभिः परिलिखेः संकुचद्विः जीवैः स
वर्तमानं जगादित्यर्थ इति। अन्ये त्वाद्गदरथनेमि रिव वदप्रपंचस्योपरि स्थितः। वेतनप्रपंचो नेमितेन मुक्तं जगच्चक्रमं अजरं धर्मचरं
आत्मज्ञानवक्तुं तां पदं ज्ञानं एति आगच्छति। यत्पूर्वरजसा संशयविषयया सभावना मे लनेन आवृतं आच्छादितं अनुभूतमासीत्।
तास्मिन् वक्ष्यते ज्ञापके ज्ञाने अविज्ञाने विहीना भिभुवंति सुवना निजगतिं विश्वासवाणि। कल्पस्तु। निसः प्रवाहेण जगद्विवर्तः तेषां
निहत्या हृश्योगजन्या। स्वीयामति स्याद्रजसा प्रवृत्ताया प्रागत्र सर्वं भ्रमतामुपेतीति॥ साकं जानां पक्षः। पंचारेयक इत्यत्र लिखितं वक्तुं प्र
सक्तं सेनेमी सत्रानुप्रसक्तं स्मूलशरीरं विविक्ष्योच्यते। इति लिंगशरीरमाहुः। साकं जानां देहेन्द्रियादिभिः सार्धं जायमानमिव ततश्च शरीरं
हृद्यस्मिन् यद्वा साकं जानां मिति दंषष्टी। सुवचनां तं पदं। वदुः प्रीतिं स्वरा नुपपन्निरिति चेत्। परादिः छंदसि वदुः कथमिति सूत्रनयव्या
प्यते। व्यत्ययं सर्वत्र छंदसि स्मरंति तत्पक्षे अर्थोद्भयोऽपि सत्तथं पथगतौ। पक्षोपः छंदसः सत्तापि लोकानुत्पद्ये गच्छतीति सप्तथं कथितं।

८

अत्र सप्तशब्दात्तरुणार्थे उदितेषु छंदसीत्याहुः। तत्र स्वरार्थं नुपपन्नो स्यातां एकजं मायाकारणशरीरात्पंचलिंगं नुते नैव जायत इत्येकजं द्वाभ्यां
जायत इति द्विजं स्मूलशरीरं अथ लिंगदेहावयवानाह। वदुः एवं यमाः ज्ञानकर्मेन्द्रियरूपेण युगलरूपाः शब्दरूपा इन्द्रियाः। तथा हि तां हि धा
आकाशजं श्रोत्रजातं वाक् वायुजं तक्रपाणि तेजोजं चक्षुः पादं अक्षरं रसनो पृष्ठं धृजं घ्राणपायु उभयेन्द्रियात्मकं अनेकं भूतजं मनो
कादशेन्द्रियाणि उक्तानि भवन्ति। ऋषयः प्राणाः प्राणा वाक् प्रयइति श्रुतिः। अहं महान् प्रधानं च देवत्रयमुदहृतं जाद्विषयं यानां
क्लिस्तन्मात्रा पंचदेवजा इति प्रशंसाया मुक्तं तेषां देवजादीनां लिंगावयवानां इषु गतो इषु इष्टा यो इष आभीक्ष्ण्ये इति अधिकरूपे निष्ठा
अधिकरणवाचिनश्चेति प्रष्टीः। षण्णस्तु। नानि विषयरूपाणि गंधादीनि विहितानि विधिप्रतिपादितानि तानि। तेषां जायत तदि
धामशः धामनि स्वर्गादिके स्था ने वैदिके स्थाने वारे जंते उपसृज्यंते स्था त्रे रथापिनो स्था रं स्था नारमात्मानं मोचयितुं क्रियाथोपि पदस्य रं
कर्मणि स्थानि न इति वतुथ। तानि चेत्। विकृतानि काम्यानि वानि विद्वानि वानुपशरूपे नपे अनेकं ग्रहणार्थमित्यर्थः। नेजंते उपसृज्यंते स्था नारमात्मा
नं वदुः। कल्पस्तु। यत्तं च विंशतमकमस्ति लिंगं सार्धं जनं समगमेकजं॥ यो दादृशस्तद्विषये शुभाश्वे नुर्यं पहनो यदितो दिरुदं॥ स्त्रियः सती स्त्री उमे
पुंस आहुः० सव॥ इह पूर्वजन्मनिसिद्धानां स्त्रीणां मंधादीनां लघूनां चाधिकार उच्यते। उकारोत्र परणार्थः। अयमर्थः कुतो ज्ञेयः। गुरोश्चेत्
सको गुरुः। इह ब्रवीतु मंत्रोक्तः। मेवं। गुरुलक्षणं पुत्रेष्वपि चारितं इत्यत्रोच्यते॥ एवं स्त्रियानसोधिकारः कथं स्त्रीभूताधिकपगूनां वधिरा॥

पतिताश्रये। क्लीबानां कारुणां नो वेदविद्याधिकारितेति वदन्नुस्मरणात्॥ अत्रनु अनेनोत्तरं न्यते॥ उ अपिमे मम ब्रह्मवित्त्वेन परमात्मानः
 सतीः संवाचिनीः आत्मविद्याप्रवणाः स्त्रियो अपि तां अत्यंतोक्तं पुरुषानाहुः। लौकिकं स्त्रीत्वं ब्रह्मविषये अतिदेशिकेन पुंस्त्वेन श्रौतेन
 बाध्यते। अतः सा स्मृतिब्रह्मविद्येतरेषा एव। गोधादियोषितां स्त्रीत्वेऽप्यस्ति। ब्रह्मणि भागिता रुक्मिणी देवदूती कादेव्यो ब्रह्मवित्त्तमाः॥ इति
 ममैव ज्येष्ठेन भ्राता लक्ष्मीधराचार्येणोक्तं। उक्तं च श्रौतेन। उपनीत्युत्तिष्ठेन्नैव ब्रह्मव्याप्येति शिशुः। योषितोऽपि नत कुर्युर्विना तु ब्रह्मवादिनीमिति॥
 वंदिका कारोप्यादिके एवमेवोक्तवान्। तद्ब्रह्मवादिनी व्यतिरिक्तविषयमित्यादिना। विज्ञानेश्वरकारेणापि प्रवृजितागमने प्रायश्चित्तातिशयं ब्रुवता
 प्रवृजितानां स्त्रीणामधिकारः स्तुतः। प्रवृज्यास्तु ब्रह्मविद्याधिकारो मा भूदिति विरुद्धं नः। अस्ति चेत्तमेति ह्यं। श्रीशंकराचार्यः स्वमात्रे ब्रह्मोप
 दिष्टवान् तदर्थं ब्रह्मज्ञानारव्यो ग्रंथं श्रुतिविरहितः। न वस्त्रियो नोपदेश्या इत्यस्ति श्रुतिः श्रवणनिषेधाभावाच्च। उक्तं। यथाधिकारः श्रौतेषु योषितां
 कर्मसु श्रुतः। एवमेवानुमन्यत्वं ब्रह्मणि ब्रह्मवादितामिति यमस्मृतिः। तस्मान् स्त्रीणामप्यस्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारः। एवं जात्यंधस्यापीत्याह
 पश्यन् पश्यति चेत् ब्रह्म अक्षयवान् वसुष्मान् नेवासौ। ब्रह्मविद्यायां जात्यंधनियमनिर्वंधो नास्तीत्यर्थः। एवमेवार्थव्यतिरेकेणाह। न विवेतत्
 ब्रह्म न वेति चेत्। अंध एवासौ। अत एवात्रोक्तं कैश्चिदुक्तं। स्त्रीणां यत्र स्मृतौ ब्रह्मविद्यायाः प्रतिषेधनं। दुष्टं तस्मिन् यद्वामं जादिविषयं भवेदिति॥
 एवं अधिकित्वानित्यत्रोक्तं शिष्यलक्षणं स्त्र्यादिष्वप्यभिधारितमित्युक्तं। गुरौ लब्धे सति स्त्रीणामप्युपदेश्यत्वात्। अथो इह ब्रवीतु मंत्रोक्तं॥

गुरुलक्षणं। पुत्रेष्वप्यभिधारितमित्यत्रोक्तं न्यते। पितुः पुत्रो गुरुर्यत्र पत्युर्भार्या गुरुस्तथा। आचार्यस्य गुरुश्चात्र सत्रधर्मप्रणयतीति विरोधो दृश्य
 तइति चेत्। एषामपि स्त्रीनिषेधकस्मृतिसदृशी नोपेयामंजादिविषयावेति। न ब्रह्मविद्याविषया। कविः तत्त्वज्ञोऽयः पुत्रः स इह ईदृशमात्मतत्वं
 आविकेतं ज्ञापयतीति सगुणस्यादेव। ज्ञापको हि गुरुः ज्ञाते व ज्ञापयति पुत्रत्वात्पितरं प्रति पुत्रस्यानुपपत्त्यमिति चेत्। तत्राह योऽत्मतत्वं तत्
 विज्ञानाति सपितुरपि तपितासह। लौकिकं पुत्रत्वं। ब्रह्मविद्याविषये अतिदेशिकेन पितृत्वेन श्रौतेन बाध्यते। अत एवोपनिषदि श्रूयते। कामं
 पित्रे वाचार्याय वाशं सेव आत्मन एवास्य तत्कृतं भवति। हरिवंशेन। सुराध्यधर्माद्विनिरस्तं संज्ञादेवास्तमर्थं तनया पठन्। ज्ञानेन सम्यक्परि
 गृह्यते तु तान् पुत्रकाः संश्रुतमित्येवोच्यते। आहुश्च सर्वज्ञभगदाराध्यसंप्रदायाधिकारित्युक्ततिलकभूताः योगगणाः देवदूत्येहितः पुत्रः
 कपिलस्तत्त्वमवितवान्। पितृभ्यामाह कलौ पितृस्मात्पुत्रो गुरुर्भवत्। ननु न अपशूद्राधिकारणोऽपनयनाध्ययनाभावोऽध्ययनाभा
 वान्न शूद्राधिकारित्युक्तं। शूद्रसमेव ब्राह्मणस्त्री दुष्टास्त्री शूद्रवर्जमधीयीतेत्युक्तं। उपनयनाध्ययनाभावसाभ्याम्। शूद्रस्य वेदमुपशृण्व
 तस्त्रपुत्रतुभ्यां कर्णपरणमपि स्मर्यते। अस्ति च प्रसिद्धिः॥ अन्या वास्ति स्मृतिः। न ब्रह्मव्याहरे योषित्। बालशूद्रोपजातिकः व्याहरत इमे
 दंड्या। राज्ञासन्मार्गं रक्षिणा इति॥ अपजातिको नाम ब्राह्मणब्रुवको भ्रष्टो गोळकादिभिश्च॥ अत्रोच्यते॥ अपशूद्राधिकारणांते केधं तर्हि
 विदुरादीनां ब्रह्मविद्याधिकारो दृश्यते। इत्यादिष्योत्तरमुक्तं। आत्मज्ञानशुद्धानां शूद्रादीनामधिकारो न विचार्यते। प्राज्ञमवासनज
 न्यब्रह्मज्ञानप्रवक्तव्यः। आजानसिद्धा इत्युक्तास्त ब्रह्मण्यधिकारिण इति। ऐतिह्यपठितं पुराणवचनं। अत्र वाभिप्रायो वणितः। अपशूद्रा

तभाष्यस्य माभूत्तेधिकार इति हासपुराणादिमूलोभविष्यति । अस्मिन्पुराणादिष्वप्युपदेशं तत्त्वमस्यादिवाक्यं तत्र वेद संपन्नवेदः । आहुश्च
 द्वावार्थाः । तानि वैवेदिकांशश्चान्भारतादिनिवेशितोऽन् । स्वाध्यायनियमो हित्वा लोकबुद्ध्या प्रयुते । महाभारतेन । श्रुतिभिर्बोधयेत्कांश्चिपुराणादि
 गिरापरां । पूर्वार्थं वचनात्कांश्चि लोकिक्यावगिरापरां । यत्र यस्याधिरोस्ति तं तेनैव प्रबोधयेत् । तत्रापक्षे तसंप्राप्तं मुमुक्षुं ब्रह्मवित्कवित् । इतिकेविदा
 ऊः । नृसिंहमर्च राजकल्पेन श्रौत एवाधिकारो दृश्यते । नृसिंहब्रह्मविद्यायां विद्यायां कर्तुं गोत्मानि । अधिक्रियते श्रद्धाश्च स्त्री वापिशरणागता
 इति । न वतेस्माच्छ्रद्धा न वक्तव्य इति श्रुतिविरोधात् श्रद्धास्याधिकारं ब्रुवन्नर्थक्यं प्रमाणं स्यात् । तस्याः श्रुतेर्यत्तं कविधयत्वात् । कल्पस्तु
 ब्रह्मविद्याविषयः । यथानिष्ठादस्थपतिं याजयेदिति वचनात् । निष्ठादस्याधिकारः । यथास्त्री श्रद्धादिजबन्धनां त्रयी नु श्रुतिगोचरात् । कम
 श्रेयोसिद्धिनां श्रेय एव भवेदिति । इति भारतमारव्यान्पुराणं मुनिना कृतमिति भारतारव्यान्पुराणमूलोधिकारो दृश्यते । तथाश्चेतो
 ताश्चतरे द्वितीयायां मंत्रोपनिषदि ज्ञानं श्रुत्वा ब्राह्मणास्तत्रियात्ततश्चैष्याच्छ्रद्धादपि नीवा दभीक्ष्णं । श्रद्धेतव्यं तत्परशो हि नित्यं नाश्रि
 नं न जन्ममृत्सुहरेतामिति । शिवधर्मोत्तरं । यस्तु वर्णावकृष्टस्यान्तरीवाधर्मधारिणी तावप्येतेन योगेन गच्छतां परमां गतिं । न गच्छी
 तास्तु च । मां हि पार्थव्यपाश्रित्य ये पि स्युः पापयानयः । स्त्रियो वैश्यास्तथाशूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिमिति । एकादशस्कंधे । स्त्रियो वै
 श्यास्तथाशूद्रास्तेऽनुकंप्या भवादृशाः । अन्यशरणास्ते हि श्रद्धांतेषु हि दृश्यते । यास्तव लब्ध्वापि । भूतात्मनस्तपोविद्यो बुद्धौ न विशा
 धनं । श्रेष्ठस्यैव रक्षानात् विभुद्धिः परमा मतेति । ब्रह्मोपनिषत्परिशिष्टे । नैव स्त्री न पुमानेव नैव वायं न पुंसकः । यद्यच्छरीरमाद्

नेतेन तेन हिलक्ष्यते । तस्मात्सर्वविजानीयुरात्मानं विश्वरूपिणं । आचार्यश्चेत्परं ब्रह्म ब्रूयान्मुच्यं त एव ते । इति वासिष्ठपुराणे ॥ स्वपत्निं प्राह व
 डाळः प्रश्ने कर्कटिकां प्रति । परब्रह्म ततो रूपे वस्त्रीणां ब्रह्माधिकारितेति त्वंदपुराणे । कात्तिकारं वडं पंचदशे मुक्तिखंडे विष्णुपतिशिवः ब्रह्मसंज्ञविशो
 श्रेष्ठमध्यमादीनां गुरुत्वं प्रतिपाद्य आह । ब्राह्मणस्यापि विप्रस्य क्षत्रियस्य तथैव । विश्वः श्रद्धास्य श्रद्धां गुरुः स्याद्योषितामपीति । श्रद्धाणां व
 तथास्त्रीणां गुरुत्वं न कदाचन । गुरुत्वं केविदिकंति नोत्तमं प्रतिकेशव । विष्णुरस्येव । कात्यायनीयमेतरेयीगागश्वावक्रवीहयी । एवमाद्यादिदुर्ब्रह्म
 तस्मात्स्त्री ब्रह्मविद्भवेत् । इति । एतेन यत्तैतिरेकं ॥ पुंसामप्यपरिब्रजकानां ब्रह्मविद्यायामप्याधिकार इति तदर्थपास्तं । अपरिब्रजकानां स्त्रीणां
 मिव पुरुषाणामधिकारः । केमुत्यात्सिद्धः । तदुक्तं ब्रह्मगीतायां । श्रुतोऽस्मृतौ वा परमार्थवेदिनः श्रुतानवेते यतयः प्रसिद्धाः । सन्यासिनो ये परमार्थवेदि
 नो गार्हस्थ्यधर्मावहवो विमुक्ताः । तस्मान्मुमुक्षुमात्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारिणः । उपदेशेऽप्युक्तो वापि नात्र वर्णाश्रमादर इति ॥ न साधनवतु
 श्रयसंपन्नः तावदधिकारी कथं गृहस्थाधिकारसमर्थनं संप्रपन्नं महत्सिद्धौ दृष्टव्यं ॥ विस्तरभयान्न लिख्यते ॥ कल्पस्तु ॥ पुंवदं धर्मयोषि
 ब्रह्मविद्याधिकारिणो । श्रद्धिनो ब्रह्मवित्पुत्रो गुरुः स्यात्पितरं प्रतीति ॥ अत्र परेण परेण आवरेण अंतः । ननु कथमुपदेशः । केत्वं पदार्थानुवादेन त
 त्पदार्थोपदेशः । तत्पदार्थानुवादेन त्वं पदार्थोपदेशः । अत्रेदमुत्तरं । अवः अवरोजीवः आहो अनद्य परेण ब्रह्मणायोऽयं इति शेषः । पश्चात्परः परमात्मा
 ब्रह्मणि एना अनेन अवरेण जीवेन योऽप्य । ततो गोः श्रुतिः । पदापादेन महावाक्यात्मना एकदेशेन वत्सं पुत्रभावमापन्नं वत्सं शिष्यं विभ्रती परमा
 मास्वरूपेण योजयंतीति उक्तिरिति उक्तवर्ण आस्ते । श्रवणमनन ध्यानरूपमुक्तं प्रप्राप्नोति कार्यं करणाभेदविवक्षा तस्मा एव श्रुतिः । पुनः कदाचि

स्वात्मानुभूतिः रीडः गतौ। गतिरत्र नाशः ध्वंसु गताविति यथा। कतकुत्सितं असारं अशुभं रीयते ध्वंसते नाशयतीति परमात्मना भाषासा कडीतं च
 चति गच्छति पूजयति वेति कडीवी स्वात्मानुभूतिः। अक्षरान्ननु कौतुहलं कडीवी विषयित्यतः। सनाभिः इदं पदं तु समानस्य सभा
 त्। दिव्यपणकोरस्त्वाह। सनाभिः ज्योतिरिति हो देरापितेति वेदतः। अक्षरान्ननु कौतुहलं कडीवी विषयित्यतः। सनाभिः इदं पदं तु समानस्य सभा
 वे। ज्योतिर्जनपदेति सत्रेण यद्वा। सहशब्दस्य सभावः। वोपसर्जनस्येति सत्रेण अपि ताभुवनानीत्यत्र दीर्घो वेदत्वात् ज्ञेय इत्यर्थः। तथा अक्षरान्न
 विवेकं धृत्यत्र छंदस्य पितृनयत इत्यनङ्। अनोनुडिति नु कडीवीत्यत्र किं कुत्सितं अन्वतीत्यर्थः। आसर्वनाम्नः विषयदेवयोस्त्वित्यादेशः। अत्र
 तेश्वोपसंख्यानमिति डी। अव इत्यलोपः। वाविति दीर्घः। अर्थस्तत्स एव। कर्मपुर्ध्वं भागं लक्षयावशेषितं अंशं। पराकर्मपि ज्ञेयं पमंशं परा
 कृत्य अगात्॥ गच्छति। अनुभवति। अनुयद्यपि भागलक्षणया स्वस्य विदंशग्रहणेन जडांशस्य उक्तः। तथा पिमायातं जडांशं पुनरपि प्रसोष्य
 त इति वेत्तान। कस्मान्न जडांशपुनः स्तूतं न तावत् स्वात्मनि नष्टत्वात्। नाप्यात्मनि तस्य निरस्ता विद्यत्वात्। यद्विकरणादि यथेतदपि न त्याह। न हि यथ
 अंतरिति। ईशमायाभिप्रायेण दसुक्तं न जीवमायाभिप्रायेण॥ जीवमाया नाशे सति कुटित शक्तिरीशमाया संसाररूपं जडांशं कविकृतेनात्म
 निनापि देहं द्रियादियुधे जीवमायानाशे न तस्यापि नष्टप्रापत्वात्॥ कल्पः॥ त्वमर्थमुक्त्वा परमेश ईशुः पश्चान्न तावत्कर्म ईरणीयः। तदा ध
 लक्ष्येण जडांशं हन्तीदृष्टुं श्रुतिभूतिभूतशमायेति॥ अवः परेऽपि पितरं यो ज्ञेयाः प्रजातः। पूर्वमेतौ कृत्यतिहारं जानन्नेव गुरुरित्युच्य
 ते। अवः अवरः जीवः परेणात्मनो योऽप्यइति शेषः। तेनानेन संगतः पितरं अनुवेद अस्य जगतः पितरं ईश्वरं अनुकमेण आचार्यो पदेशकमे

णवेति स एव कवी यमानः कवी सत्त्वज्ञानशिष्यान् आत्मन इच्छन्वानश्रययत्वनुसर्तयः। कविमिव ब्रह्माणमिव वा आत्मानमावरन्। कवि
 ब्रह्मा स एव बुद्धरतीति वावियहः आवरतीति। आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिरिति श्रुतेः। न वेतद्वाच्यं। एवं विधागुरवेऽसुलभा इति यथावसरस्तु पदेशो
 नात्र त्वरणीयमिति। कइह प्रबोवेदं दुर्लभः कः पुरुषः इह ब्रह्मविद्यायां प्रवक्ष्यति। देवं परमात्मानं वक्तुं लब्धे श्रोता स्यात्। तथा श्रोतारसति
 वक्ता स्यात्। यतः श्रोतापि दुर्लभ इति साह। मनश्चिन्तं अधिकं श्रद्धां। कुतः कारणं जातं। तत्र कारणं सत्कर्मोदिकं। इदं नुष्ठानं श्रद्धाः करणस्ये वा
 प्यात्मश्रवणं निर्वहति। इति श्रोतापि दुर्लभ इत्यर्थः। कल्पः। यो वेद देवं व्यतिहाररीत्या सोऽयं गुरुर्ब्रह्मसमः प्रसाध्यः। पुण्यैरतो वक्तुं शिष्यभावं
 प्रायाश्च शिष्ये सति वक्तुं भावं॥ १८॥ ये अर्वावेस्ता नु वदन्ति। ब्रह्मविद्येतरं मंत्राद्युपदिष्टानां ब्रह्मलोकादिप्राप्तावपि पुनरावर्तिरित्यनेनोच्यते।
 ये अर्वावेस्ता नु मनुष्याः मंत्राद्युपासकाः तानेव परावो ब्रह्मलोकादिगामिन आहुः। ये परां चो ब्रह्मलोकादिस्था स्नानवातामनुष्यान् आहुः। ब्रह्म
 विद्याभावे मंत्राद्युपदिष्टाः पुनरावर्तते मंत्रादो मनुष्याणामेवाधिकार इति सवितं। ननु मनुष्यलोकस्थान्के ब्रह्मादिलोकं प्रापयंति। के ब्रह्मा
 दिलोकस्थान्के लोकं प्रापयंति। कर्मण्येवेत्याह। इदं ईश्वरः प्रयोजकः कर्तृत्वं च सामानुचन कर्मिन् प्रयोज्यकर्तृः युवायानि कर्माणि नु
 कथुः कृतवन्तौ स्मृता न कर्माणि धुरा अये सरेण लिङ्गदेहेन युक्तानिरत सामानुष्यलोकान् वदन्ति। ब्रह्मादिलोकं प्रापयंति। रजसो ब्रह्मलो
 काद्वा मर्त्यलोकं प्रापयंति। धुरानयुक्तानेत्युपमार्थः। धुरानयुक्ता अश्वास्तरथदेशादेशांतदन्तेदिदित्यर्थः॥ कल्पः॥ मंत्रादितो यमनुष्ठाः
 प्रयाति ब्रह्मादिलोकान् यतः न लोकात्। अतस्त्वज्ञायावदिमे भ्रमंति कर्माण्यसाधारणकारणानि॥ १९॥ हासुपणीसयुजाः शीति॥

वादिषं अनुवरो जातोस्मि एतावतं कालं किमर्थं स्तेनपारमार्थिकरूपेण ब्रह्मणा समगतस्मदिसंगतो भवामीति धिया रसो वै रसः रसं हो वा यं लब्धवानं दी भव
तीति श्रुतेः अतः परस्वात्वरुदकवत् त्वं न भो अग्निः अयणीः परमात्मन आगच्छ आगच्छ आगत्य त्वं प्रायुक्त कारणं तं सेवमानं माया त्वदभिन्नात्मकमज्ञं व
त्सा तेन सा स्वतःपेण सत्तु जसं योजेस्वेत्याशास्महे। अथवा हेतुं ब्रह्मोच्यते तत्प्रगाथ आह माविद्व्यादिति। परमात्मनो न्यदस्त्वमायेव विशेषेण सत्यमिति
शंसतवो वत। अन्यशंसने संसारः स्यादित्याहुः भो सर्वोयः मैव विष्णुयतरेषणस्तोत्रं गणत रिषति कं दूरी पठ्यते। किंतु। इदमिति। इदमेव स्तोत। भजतां वृषाणां
मनो रभ वर्षकं स्वासह भवतं सुते यज्ञे शुक्र पुनः च उक्तानि श्रेष्ठान्येव वक्ता सिंशततः। गायत्रादिसं गुण प्रातिपादिकेषु अनुगतोयः प्रणवः समाश्रितास्ति
परा ब्रह्मविद्या प्रसक्तान् प्रसक्त्या तामयाह। अक्षरं ३० मिति यत्तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मोपि अक्षरमुच्यते। अक्षरं संज्ञकं नोपासितेन ब्रह्मणा मिमंते गच्छति
सप्तसरयाः वाणीः सप्तहो नूपवाग भिमानिती देवताः प्रणवार्थस्तु अकारोकारमकारोः। एभिः राजससात्विकताम सं ब्रह्म विष्णु रुद्रात्मकं कर्मण परमात्मनो
रूपमुच्यते। जाग्रत्स्वप्न सुषुप्तावेस्थावाभू भूवस्वर्लोकाः क्रम्यन्तुः सामानि वा। समुदायात्मकेन ७० मिति पदेन निर्गुणं तुमीयस्व त्वं पश्यतो तत्त्वमसि पदार्था
नाम्नः। एषा विद्या ब्रह्म विद्यो मुच्यते। कल्पस्तु। गायत्रवाक्येन नृयार्त्तस्य सूर्येण सामान्य सयाति वाकं। यत्रेष्टं ब्रह्मणि धीमतेतो वाकेन वाकारव्यु
त्तयेति देवं॥ २४॥ इदमेव फलं याति द्विप हानु ह्यभेन न्वा ब्रह्मणा बाहतेनापि प्रसंगादुद्धितं त्रयं। आदि तैविश्व इत्यादि शक्ति पुनः परमेश्वरः। आपो
अद्योतिव प्राह सिंधुद्वीपः स्वकं मतं। माविद्व्यादिति प्राह प्रगाथो बार्हती गिरां अक्षरेणेति स प्राविच्छंदो लं करि देवताः। प्रसक्तानु प्रसक्त्ये तदु
द्धितं प्रागवत्रयं। क्रमेण ब्रह्म संप्राप्ति गायत्रादिषु कथ्यते। पंचकल्पः श्लोकः॥ २५॥ जगतां सिंधुद्वीपा प्रकृतमवशिष्टं ज्ञानं ब्रह्म कल्पोच्यते। ज

गता जगतेनोपासितेन ब्रह्मणा सिंधुसमुद्राभिमानि देवताः दिवि स्वर्लोके। अस्तथाय हवशे करोमि। इच्छान प्रसंगात् द्विधांतरमाह। रथं सरसाम प्रति
पाद्यं ब्रह्म तदर्थं त्रसाम प्रतिपाद्यं त्वं सामाभिव्यज्य त्वं। साम्नां पदवाक्यत्वाभावात्। रथं तरे ब्रह्मण्युपासिते सति सूर्यं व श्रेष्ठं तं परितः पश्य प्रि रथं तरे
नामानि तु। अस्त इत्यंतवेति। ७० सामा भितु। अभित्वा अक्षरनो नुमः रहस्य ग्रहे तु एनावो अग्निं कुं दसि तु। एनावो अग्नि न मसा। प्रत्य आदर्श्या मती। आत्मा
उवा। ७० दसि तु। उनाउ वां दिवि य इत्यादि नोच्यते। एत एव साम्ना महा कल्पे उक्तं साम्ना नाप्योस्ति हृदस्त्वसामर्थ्ये तेषु विद्यते। सर्ववेदो त्रमं साम्ना तनात्या
अभ्युजा गिरः इति। अथ गायत्र्यादी नारथं तरां तानां महा फलमाह। गायत्रस्या जह ह्यक्षणा। गायत्रादेः सप्त कस्य गायत्रं ह्येष्टं जगत्तद्वै पदानुसुम्बाह
तरं तरे रथानां फल समाधिकाः। फलाभिव्यंजिकाः। निस्त्रो मर्त्यो भवति। अयमर्थः। गायत्र्याद्युपासका ब्रह्मणा विष्णुवा शिवो वा अवांतरं यः उभोगानं
तरं अर्चि रादि मार्गेण स्वलोका न यति। तत्र तत इपासना तारतम्येन तेभ्यः विशिषान्दति। ब्रह्मा ह्यस्त्रयो विसंगुणं ब्रह्मेत्युच्यते तेषां लोको ब्रह्मलोक
स्येवोच्यते। आह वयोगयात्तव लकः। अहं य ह्येण सगुण ब्रह्मणः सेवकां तरां तसगुण ब्रह्म संशोये ब्रह्माद्यां स्ते ब्रह्म लोकार्थ आनाय्य रं दयंति यथा
पथं। लय काले तु तैः सार्धं मुच्यते भाविता अभि रिति। ततः ब्रह्मलोक भोगानंतरं मं प्रा मरुता विष्वादिना सगुणे न ब्रह्मणा सह तदुप दिष्ट सगुणोपास
कं श्रुत्वा लक्षणमवधार्य प्रवि रिति प्रकये प्रववा ल्प कृ भवति। माहत्वा महत्वेन मुक्तत्वेन हेतुना यदुक्तं पुराणे। ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्राप्ति संखरे।
परस्यां ते यतात्मनः प्रविशंति परं पदमिति। वाचस्पतिना युक्तं। विद्या कर्म पनुष्ठानतोपि तेष्वस्वादिताः। अधिकार समाख्यां ते प्रविशंति परं पदमि
ति। कल्पस्तु। यो जागतं वेद स सिंधुलोकी रथं ततः परिसर्य दशः। ब्रह्मादयस्ता स्वपदनं यद्विभिनेते त्वहं ते भुवने निज स्वमिति॥ २६॥

अथ केषु चोचं। व्याख्यानं। ननु। वैश्वामित्रैरुपसमाप्तगवपाराशरसैधुह। पप्रगाधनाथंतराः सप्तपक्षा उक्ताः। यदत्र द्विदशित्वमनमुक्तं। शा
 त्तरे बान्धे विपक्षाः संतिरे बां परस्परविरुद्धानां कः पक्षो ज्ञायमानः। अत्रोभयं। उपउवेयत्वेन स्वीकरोमि। सुडयां सुष्ठु होहकां शुभकर्म भिव्यासादिभिः
 सूत्रप्रणयनेन दुहमानत्वात्। न वैशेषिकादिमतानुसारिभिः। इहः कश्चिच्च। धेनुं कामधेनुं स्थानीयां धिनोति प्रणयतीति धेनुः। आपो वा वधेन वस्ता
 हीदंस्वीधेनुं मिदंति महाब्राह्मणं। एता प्रसिद्धी प्रकृतां च अध्यात्मपरां श्रुतिं। ननु श्रुतिव्याख्या नरपाणां व्याससूत्राणामपि दुर्बोधत्वात् सूत्रव्याख्यातः श्रुत्य
 र्थो दुर्बोध एव तत्र आह। उत तथा एतां प्रकृतां श्रुतिं होहत् होधि कः। गोधुक्रव्याससूत्राणां भाष्यकरणद्वारा सूत्रवाचां दोषास्तत्र वाक्यतामर्थं धेनु
 कएवाश्रुतिं होधि तात्पर्यं कथनेन श्रुत्यर्थसिद्धयर्थेति। ननु भेदमाश्रित्य व्याससूत्रं भाष्यकारादिमतमिह ग्राह्यामित्याह। सुहस्तः सुखहस्तः
 सुखकरः शंकराचार्यः सः गोधुक्रः सूत्रवाच्या तात्पर्यज्ञो भाष्यकारः सुहस्तः श्रीशंकराचार्यः व्यासादिसूत्रव्याख्यानद्वारा यथाशां श्रुतिं होधि
 तथैव तदर्थो नान्यथेत्यर्थः। यद्वा उत एव स एवैत एव होहत् होधा। एतां उपनिषदं ननु शंकराचार्योर्मिलमात्रा मित्याह। श्रेष्ठं अज्ञानलक्षणस्य अं
 तस्तमसो हंत सर्वजन्मसाविता सा विषत आसादितवान्ननः अस्मदर्थः। नृशब्दसंधिरेवेति केचित्। नवसाविता पिज्जिमात्रमित्याह। अभीष्ट इति
 अध्यात्मप्रकाशितः धर्मः। एतद्वरणदः। स्याः। विगलितविद्यः परमज्ञेवाचसूर्यपदेन विवक्षितः। महापुरुष इति यमवेत्ता मेत्यादिभ्यस्वडसुमा
 त्रिपर्यंत एतामनुविधां संहितामित्यनेनोपनिषद्वक्तृनायमर्थः स्फुटयुक्तः। नन्वाध्यात्मविद्या प्रकरणे शंकराचार्यो सति निद्रमणव्यर्थित
 त्राह। तत्र तद्व्याख्यानं वसुधुधसंशयप्रकरणे अधिपर्ययेण बोधोक्तवानस्मि। अत्र शिवपुराणे कालिकाखंडे वाराणसीमाहात्म्ये लुके च

रोपाख्याने करणाद्यास्तत्रिभिरूपणावसरेनारदं प्रतिसन्नकुमारवचनं। कृते ज्ञानप्रदः सत्यस्त्रेतायां दत्त एव तु। दापरे व्यासनामा वक्रको
 शंकरनाम वक्रः। सत्यः सुमेधसो ब्रह्मा पुत्रभावमुपागतः। अनेदितः शक्तिपुत्रस्तुतो व्यासः प्रकीर्तितः। विष्णुतेजस्तुतः साक्षात् कवः पारिकी
 र्तिः। सत्यो ब्रह्मा हरिर्दत्तो व्यासो रुद्रः प्रकीर्तितः। शंकरः सविता साक्षात् ईश्वरः सर्वदेवतां युगे युगे प्रनयत्यशास्त्रस्योद्धारणाय वै। श्रुतिस्मृत्य
 र्थबोधाय पाषांडमिधनाय च। अध्यात्मशास्त्रविज्ञेयलोकानुग्रहकारणात्। सुराद्यर्थितो देवः ईश्वरः परमेश्वरः। अवतारांश्च कारा सोऽश्रु
 तिसमस्तुदितान् स्वकान्। कः उपरुक्तः। प्रामाणिकः श्रुत्युदितः स योर्थो व्यासो कुरीता प्रतिपादितश्चेत्। व्यासोदितं शंकरबोधितं नैद्यः शंकरो सोऽसविता
 स ईशः। व्याकुर्वन् व्याससूत्रार्थश्रुतेरर्थयथो विवादः। श्रुतेन्यायः स एवार्थः शंकरसवितानना॥२॥ हिं कृण्वती सोममाय॥ श्रीशंकराचार्य
 व्याख्याया ब्रह्मविद्यो वनिष्कृष्यत इत्याह। वसुपत्नी ब्रह्मविद्यावसेद्वो जीवपरमात्मानो वसनाकाद नशीलोपती ईशो विषयत्वेन सुखत्वेन
 पतनीयो ज्ञापनीयो यस्याः सा वसुपत्नी जीवपरा वक्तृत्वेन प्रकाशयतीति भाषा सपूर्वस्यातिदीप्ता। नकारश्चातादेशः। पुनः कीदृशं विसृज्य
 त्समिच्छतीति वसुरितिरग्निनाम देवनामव। ईशरश्मीनां ईशां शानां देवतात्वेन भावितानां ब्रह्मविद्याचार्याणां वत्सपुत्रभावितं शिष्यमिह
 ती। ममायमस्त्विति। कांक्षंती। अत्राह वेदमित्रः। ईशत्वेनैव योगेन सवितो स्य गुरुः। स ईह। पुत्रस्य सावंधा प्रोयः स न शिष्यस्तु संप्र
 ति। इति हिं कृण्वती हिं गतो वृद्धो न। हिंसिद्धं बहिगतं अनुसवसिद्धं च वृद्धं च देशकालानवबुद्धिं ननु सर्वशास्त्रं सर्वसत्त्वप्रसिद्धं।
 हिं ड् ज्ञानं यस्य तद्वन् हिं ड्। पंचमाज्ञानं वाचका इत्येकाक्षरानि घंटुः। त्रैहोत्रहंकार इति रश्मतेः। तं रत्नं हिं कृण्वती ब्रह्मकुर्वती ब्रह्म

भावं नयती। कृष्णहेतोः। क्रियाया इति श्रुत्ययः। मनसा मन्त्रतिः सर्वनकर्मा। मनेन गुर्वेव नन अभि अभ्यासं आगत आगतुति। शिष्य
आत्मसाद्रवति श्रद्धया हृदि स्थिरा भवति। सा पुनर्विद्यावेदांत विवारा देवनि श्रुतार्था भवतीत्याह। इहा अश्विभ्यापयः। इत्यते पयाया शिष्यः
गुरुशिष्याभ्यां। द्विकर्मकोडुहिः। कर्मणिक प्रत्ययः। द्वितीयां दसी। दोह्या। अघ्रागोनीमैतन। गोश्रुतिः। अघ्नयतीति अघ्रा। अहं
तया च नित्या पापहंती इत्यमुपलक्षणा सामहावक्यादिलक्षणा वावर्धतां दीर्घा भवतात असकृदावतमाना दीर्घा कालमवव
र्तते। आरुह्यवधिसाह। महते सोभगोभय। महानंदाय महानंदमनुसर्तुया वदानं दाविर्भावः तावदित्यर्थः। सुभगानमत्र इत्यत्र। कल्प
स्तु। आचार्यः शिवभाविता निज सुतस्थानी तु शिष्यामतो जीवेशो विषयीकरोति निजसाद्रतात्मविद्यानया। शिष्यब्रह्मकरोति सा
श्रुतिमयी जीवेन दोह्यामतिर्वर्त्या। मानलसेनरे निजसुखप्रादुर्भवः सावधिः॥२०॥ गौरमीमद्वु० पयते पयाभिः। उपह्वय इत्या
दयः वतारो मंत्राः यद्यपि भारद्वाजीये सूत्रे वाश्यामानधर्मधेनुमुमंत्रणे विनियुक्ता तद्वारव्याता द्विनिया। अत्र कविधराययज्ञविष
यास्तु अस्मद्वारव्या तु अध्यात्मविषयेत्युक्तं प्रागेव। इदानीं ब्रह्मविद्या प्रचुरश्रुतेः प्रवृत्तिविषयविशेषना। गोः श्रुतिः अमी
मेत। इमहममीमंगतौ रूपसिद्धिः छांदसी। पलायते। वत्संवत्सभावभावमापन्नं शिष्यं ब्रह्मविद्यायां मुपदिष्टमिष्टं तं मिषदं
नेपश्यंतं वर्तमाने लट्। सर्वदा ज्ञाननिष्ठं ज्ञानमारुहं अनु लक्षयित्वा। अनेन आरुहं भावं प्रतिपन्नं शिष्ये श्रुतेरप्रवृत्तिर्दर्शि

ता। अथ तदधरं अनुभावनं प्रत्याह। हिदू ब्रह्मइदमुक्तं पूर्वमंत्रे। मातवैउ। तवैवांतश्च युगपदिति युगपदुदात्त इयं। मापयितुं तापयितुं अ
नुधाविनं वसं। मधुनं मुखं प्रवर्तकं श्रुतौ स्मृतौ उपदेष्टारं अज्ञानहिंसकं अकृणोत करोति श्रुतिः कविहिंसाया। अत्र करोत्यर्थः। अनुभवी तु लोकाह
तकर्ता आत्मानं परं वसं सारादुद्धरति। सा हि ब्रह्ममसीति बोधयति शिष्ये। अथ तदधमभ्यासिनं प्रत्याह। सृष्ट्वाणं सृजेः कानपि कृत्स्नं शितिभोजः सृष्ट्वा
वदेनैकदेशः सर्वणाधारड। भाटभास्करः आह। केलिहान इत्यपरे। सृष्ट्वाणं प्रयतमानमित्यर्थः। अथ स्यतमभ्यासिनं वसं अमिलस्तायत्वा वावशाना
स्मिहंती। हितकारिणीति श्रुतिः। अभ्यासका कवर्जं मिमाति प्रतिपादयति। धर्मयज्ञं धर्मनित्यने मितिकात्मकं। अथ तदधरं मुमुक्षु प्रत्याह। मायुं मां
प्रथमां प्रमितिं आत्मनः। इदं तं वसं जिज्ञासुं मुमुक्षुं पयते। अयं पयंगतो गत्युत्थो ज्ञानार्थः। अंतर्भावितो वयं यथः बोधयति। पयोभिः गमकैः हं दुर्भि
विचारैः पयते इत्यत्र एकवाक्ये इति प्रकृत्या निघातयुष्मदस्मदाशावक्तव्या इति वार्तिककारवचनान्तं निघातः। अत्र आरुहानो लक्षणा निश्रिंकराचार्य
इविदुस्वानोक्ता निअप्रत्ययनसमाधस्तु। देहमात्रं किं त्रिक्रियः। आरुहस्यत्परा नदी बालली। लोकिता क्रिय इति। तथा। समानसिद्धा परोक्षज्ञानादुभ
वी भवेत्। ससमाधिरसंधिधुप्रारब्धतरकमक इति। तथा। वाक्यैः सनाथसंछात्राण्यभ्यसनस्वपरोक्षधीः। अभ्यस्यत्यस्यासको लोत्यज्जुमसंदा
स्वधमिति। तथा मुमुक्षुः मोक्षकामश्चक्रियोद्युक्वते वायवोष्ठि कं। त्यजसाध्यमहत्वेन मुमुक्षुस्तारतम्यतः। कल्पस्तु। नात्र कविधिरस्ति सवि
धिके कर्मावकाशोऽस्ति लोके स्वात्मवर्ष। प्रवर्तकतया श्रुत्या प्रथामेव्यति। अभ्यासी निगमादिते पुरमते तज्ज्यासका के विनामोभोक्तुर्विहिता प्रकु
रुते काम्यानि विहा विना इति॥२१॥ अयं स शिष्यः० हतैः पयोभिः रित्युक्तं विनामोभोक्तुर्विहिता प्रकु
तिवकुमाना योपदेश उच्यते। अयं जीव एव सः स्वस्यापराहं ब्रह्म प्रतिपन्नः शिष्यः एकांत उपदिशति। शिषि अवलोक्यते न येन सिंजन कर्ता आ

94

नार्येण ज्ञेयः श्रुतिः। अभीष्टता अथ्यात्ममंगी कर्माकारिता। अन्यत्र धुरि शब्दे। धनुः प्रांतदेशो वा नासा प्रेक्षा वर्तते यद्यपि तथाप्यत्र प्रकृतानुपयोगादप्यर्थता धुरिति मनुष्यनाम अस्यातिशयमतीत्यस्यः परः। इदं न मासः। धसुनौ जीवपरो श्रिता विषयी कुर्वती। आधिआधिक्यथा भवति यथा मिमांसातिबोधयति। कं। मायुः प्रणिमिमात्मन इत्थं तं मायावर्तं वाक्यवर्तं वाम दुर्बलोपः। मायुर्वरसिमायायामिति निर्दिष्टः। सागोः विनिमिः विवर्तनीभिः युक्तिभिः मर्त्यप्रयादहं तुं संशयं हि निश्चितं निवकारनिशकरोति विद्वद् अपरोक्षरूपा भवन्ती। प्रमाणजानितस्यैवाविद्या निवर्तकत्वादेव मुक्तं। कार्यकारणयोरभेदोपपन्नः। श्रुतिरेव प्रमाणमस्माकं श्रुतिजानितं ज्ञानमेव मननादिभिर्हृयमानसशयादिदोषमपरोक्षज्ञानं भवति अस्मिन्मन्त्रे अंतःकरणश्रुतिज्ञानानां सवि कलनियमो नास्ति। सहानवस्थान नियमश्चनास्ति। तदुक्तं विवरणे श्रवणजानितमुक्तिः संशयादिप्रसूतमुक्तमननमृष्टमेव सास्यात्यरोक्षान्ति कस्य तिकिमविद्यामप्रमाणं मतिर्विमानिषु च युगपत्स्वैर्यानि हनयज्ञैः इति। जन्वविद्या निवर्तकं कृत्तिलक्षणं ज्ञानं निवर्तने न वा। न वेदने स्यान्निवर्तने न वा। ते निवर्तकं ज्ञानांतरस्यात्। तथा न वस्त्वत्सां क्य अविद्या निवर्तकं मपरोक्षज्ञानं स्वतएव निवर्तत इत्योह। विद्विं रूपं निवर्तकं ज्ञानस्य स्वरूपं स्व तएव प्रत्यो ह प्रसूतः विद्वः व्यवहन्यतस्वपरमेवोपरमिति। तदुक्तं वाचस्पतिना। यथा कतैकरजोतरा विलेपाधसि प्रसिद्धं ज्ञानमणिभिर्दृश्य यन्मपि निधमाननमनादिलं पाथः करोति एवमपरोक्षमात्मज्ञानं। अविद्या निवर्तयत्स्वयमपि निवर्तमानं निर्वर्तयत्। ज्ञानं वशिषयति। अन्यप क्षो ज्ञाननाशितः प्रपंचः कथं तेन जीवन्मुक्ते न दृश्यते व्यभिचर्यते न। तत्राह। विद्वद्भवती। सागोः मर्त्यमभित्यं प्रपंचं निवकारहिनिकारो न्यधातः अप क्षज्ञानेन मिथ्यात्वबोधमानः क्रियतेन विनाशः। तेन दृशि व्यवहारो न लुप्येत। तथा विज्ञान्यज्ञानिनोः प्रवृत्तिश्च शेषो स्येव। यथा कश्चिदमृदावंडाकोका हलिनौ देवकपिले कृत्वा दाभ्यां प्रयच्छति। तत्र तयोः श्वंडालकपिलकुड्यश्च मृदुधयश्च भवति। तत्र यस्मिन् मृदुद्विप्रवलांतया वन्यकृते वंडालकपिला

बुद्धी नासौ स्माति। मन्मथ बंडाल स्वर्शने नापि कृतार्थतां मन्यते कपिला स्वर्शने। अथ वमन्मथ बंडाल कपिले परपति ध्य वरं रतिव। यस्य नु बंडाल कपिला
बुद्धी प्रबले तस्य भ्रांति मूलो यवहारो न्ययैवा एवं प्रकृतेः। तिन कश्चिदोषः। कल्पवृक्ष जीवोप्ययं ब्रह्म भवदुःखस्मान् इत्तं वेदावदती शजिवो। सयुक्ति मृष्टो
द्यपरोक्ष बोधः स्वनिर्मली। तस्य दृष्टे वनश्येत्॥ २२॥ इति ह्येव कारणं तर मन्ये ह्येत्यर्थः। अत्र लुपे० योमि०। अत्रिरेकेण ह्ये० नृद कृत्वा यसं सारी कथ्यते। सो
कथाय आदौ द्वितीया ध्याय्या। जीवः अनपगत जीवभावः। आत्मा मृतस्य न यस्य पूर्व पूर्व देहस्य संबंधिभिः स्वधामि। अत्र०। मृतो उत्तर देहयोग साधनैः
स्वधामिः स्वधानैः आत्मीयं भोगं दध्निर्वीधर्मा धर्म संस्कारैश्चरति। वरगति साहाय्योः। विषया नु पशुं के। देह धर्मैः कथं देह लिख्यते। तदभिमादि विस्मा
ह। सयोनिः सजन्मा देहादि जन्मादीनि आत्मानि मन्यमानां मर्त्ये न मरणादि धर्मवता देहेन्द्रियादिना सयोनिः। न वरूपादिव तलोत्तराया तिक वैतन्यवत् ईमद
राक्षि बद्ध देह न सलोपायिः। परमाधिकी शंकनीयत्याह। अमर्त्यः देह धर्मैरपरामृष्टः लोकायातिके तर सर्वमतेषु स्वात्मनः कृतनाशा कृतागतादि शेष न्याह।
लोकायातिकम तं दुकोदर शोत्यत्र श्रत्येव भग्नं। सर्वे वादिभिर्द्रावितेन। ननु कस्य जीवः परादि नोनेत्याह। परमानां मध्ये जीवं जीवयंतमिति। परमानां त्रयाणां
सावस्थानां कारणलिङ्ग स्फूलानां देहानां मध्ये वर्तमानं ध्रुवमेव लीनित्य ब्रह्मैक जीव इत्युच्यते। कुतः। अत्र नत्। अत्र प्राणने। प्राणधारणात्। क्रियायोगात्।
शयेशिष्ये कादसो द्विर्बनोभावः। उदस्पृभयये तिसार्व धातुकलात् गुरुणः छंदसि लुडः लडः लिटः। धात्वर्थानां संबंधे सर्वकावे वास्युः सुप्रौ अज्ञानमात्रौ
पाधिकं। ततः दुरगा तु स्वप्ने वृत्तेण तत्र वता केवले न मनसैव गमनशीलं। ततो जागरे। विषये वायु क्षिप्तं प्राय एजत् सर्वतः कपते ध्रुवैक रूपमपि अनाद्य
विद्यया उशस्त्रियं तथा अंशेनाज्ञाने कारण देहे स्फुटं ब्रह्म जीवं सुप्तिमादिव भवति। ततः कारणादेहकार्ये लिङ्गे स्थितं जीवतरं स्य प्रवादिव भवति। ततो लिं

गकारेण लुक् देहे स्थितं जागरवाद्भवतीति जीवतमं । एवं ब्रह्मैव जीवः सनादिः स्वास्ति ह धर्मादिभिश्चरति स एष देहादिगुणवानिव । कृत्यम् । मायाया एकदेशे ध्रु
वमविपरमं सुप्रतिमं जीवसंज्ञं विंशति स्तूलजीवं स्वपनगमन्यमजागरे स्तूलदेहे स्तूलस्तूलान्यजीवाश्चिन्ति भवन्ति मोक्षीव एष प्रमत्तो धर्माद्यैः प्रवृत्तः
अतिसत्तुल्याया वदात्मज्ञता स्यात् ॥ इति अपश्यंगो ० धृतः । एवं तावज्जीवजीवतं रज्ज्वितमोदहृषेण त्वंपदार्थगता न्निशेषानुक्ता तत्पदार्थगता विशेषाव
स्थिते । सति च धृतं तन्या वदन्माः । शिरोमुखश्च जीवश्च तदंत्यामिसाक्षिकः । नैतन्यरक्तं धृक्काः पंचमुक्तेरेतद्वेव न इति । महायोगसूत्रे । अपश्यं पश्यामि म
भाग्ययोगाद्वा विरेवमाह । गोपांगो प्रावृत्तः । अथ गुरुं । आनेपद्यमानं पदं न संसारः तदा ख्यायनिशब्दः तस्य निबिहर्नन् । अपश्यंगोपामित्येव वेगोपात्तत्वादिस्य
निबिडं थोयेवमेव बोध्यः । अथ जीवः आचरंतं धर्मं कर्वाणं पराचरंतं अधर्मं कुर्वाणं वकारावन्त्यो न्यमिभौ धर्माधर्मौ । यद्वा मर्त्यलोकमागच्छंतं परलोकं न गच्छंतं च
कारादेव गच्छंतं पथिभिः पुराणाद्युक्तमार्गैः यद्वा देवयानः पितृयानः । जायस्व म्रियते तत्तृतीयं स्थानं मित्रिच । तृतीयः पंथाः । आपद्यत्याद्युक्तं विम
विच्छ्रुत्या क्रियते । के विनाराः आपथयः ऋजुमार्गिणः ब्रह्मविद्यामार्गिणः अपरे विपथयः विरुद्धमार्गिणः पापिनः । अन्ये द्वा तस्यथा । अस्मद्मार्गिणः
कर्मिणः परे तु अनुपथाः अनुसृतमार्गिणः । भक्त्या देवतोपासकाः । ऋजुमार्गिणः । एतौ नैर्मित्रौ नैर्मार्गौ श्रमतौ मार्गौ विवर्तायते । निविष्टा मनुष्याः । मद्यं मा
प्राप्नुयन्तु क्रियाकापुं ओहंते व हंति आहवेदमित्रः । अस्वपापक्रियासातिमार्गश्चत्वार एव नः । पापवर्जानरात्तौ स्त्रिमित्रे । तौ पापमार्गं नानु
ष्ठेय इति प्रतिपाद्यमानः श्रेयो हेतुरिति भावः । अथांतर्था म । स एव परमात्मा स श्रीः सहांचरंतीः संध्या क्रियादौ देवता । संहर्षिताः पूजिताः । दिश
प्राग्योदहौ नम ईशानम इत्यादिभिर्मंत्रैः वसानः स एव विष्णुः । विगतगतीः कोणगती वां तशदशश्च वसानः । निथ कृत्वा मंत्यानी लुप्यते यिक्तवस्त्रा

निवस्तेनायसौ अवश्यं नियमयतीति हृदि गुरुभ्यादिक्लृप्ताजीवानि यस्या अभिप्रेताः । अथ साक्षी ॥ आवरीवर्ति आवृणोत्यतिशयेन भुवनेषु जगत्सु अंतः मध्ये यथ
त्र सर्वमावरणं चैतन्यं नेति तत्प्रकारकः साक्षी उक्तः । तन्नास्म्येव यस्या साक्षिणा अप्रकाशितं सर्वं हिवस्तु ज्ञातया अज्ञातं तया वासाक्षी वेतस्य विषय एव सर्वोपाधि
विशिष्टविशेषितमुपलक्षितुं चैतन्यं साक्षीत्याहुः ॥ कल्पस्तु ॥ ईशो गुरुजविउदीरितो तयोर्मात्रसाक्षी च परात्ममेदाः । गोपेन्द्रदेष्टु भुवनेषु गता सर्वोदको
वेदक एक एष इति ॥ यद्वेदकारन सोऽं विवेश । प्राक् प्रतिपादितात्मज्ञानादेव मोक्ष इति वक्तुं ज्ञानकर्म समुच्चय निराकरणं । एतन्मोक्षोऽयं नैव अस्य कर्म
आत्मानं वेत्ति यस्तु ईशममानं पर्यवसिः तस्मात्कर्मकर्तुः सकाशात् हिरुक् पृथक्नु एव । कर्तृत्वा कर्तुं बुधोः युगपदेकैव विधाया यस्तेनेभ्यायादिकिस्ते
ज्ञानकर्मणि मोक्षसमुच्चिते मन्यते स उभयभ्रष्टः । मातुर्यो नो गर्भे स्यात् । सर्वगतोऽपि परिब्रितो वीतं वस्त्रादिना अंतश्च आविद्यादिना परिब्रितः बद्धनां प्रजाः पु
त्रत्वेन जन्मवान् अतोदात्तत्वात्तत्पुरुषः । अर्थातिशयाच्च । अन्ये तु बद्धव्रीहावपि बद्धप्रजाः छंदसीति निपातनात् स्वरासिद्धिमाहुः । निरुक्तिमुत्पुं आविशति ।
कल्पस्तु । यः कर्मकर्तानस आत्मवेदीय आत्मवेदी स एव कृता स्यात् । एकत्र कर्तृभूयं विरुद्धं मृत्युवदेदिच्छममन्यमान इति ॥ योर्मेपिता जनिता ०
गर्भमाधात् । समुल्लसद् विद्याया तु ज्ञानकर्म समुच्चयो युक्त एवेति वक्तुं कांचन सगुणविद्यामाह । याद्योः सैव मेपिता । तथा जनिता सैव मम नाभिः
सनाभिः सहोदरास्वस्य जनकश्च पिता जनिता तारकादित्वा दितुं स्वजनो हिकश्यपो यदजी जनत् । नगदिति भ्रुवर्मणः । यद्वा । जनकश्च पं प्रथयती
ति । णिचिकर्तैरुनिष्ठा । नृचिउ । प्रसंगः । अवर्जोतियो बंधुभ्राता आग्निवा सोमो वा स एव ममापि बंधुभ्राता स्य भृगुवर्मणः । देह न सह जायते सोमाग्नी
भ्रातरो विदुः । तयो रन्यतरं छेदे देहः पतति स १ ग ४ वर्थोतयो गमित्रः । या एथिवी सैव मम माता मही इदं गो नाम यामही कामसाधे नुरधि देवं सैव
मम गह इय गोः द्योः पितः पृथिवीति । द्योर्वः पिता पृथिवीति । यमं जाम्यां एत सर्वस्तु चितं । द्योर्मेपितेत्यादि नूपेण ध्यायेदिति विधिकल्पना । यथा

परः आत्यंतिकोत्पत्तिः निवर्तकहेतुः पृथिव्याः मायायाः । तथा अयं सर्ववादिप्रसिद्धोयत्तः अजहलक्षणया धर्माधर्मसंस्कारात्मकोराशः भुवनस्य
 प्रपंचस्य विश्लेषः साधारणो हेतुः । तथा अप्रसिद्धः सोमोजगदीश्वरः जीवः सनत्प्रकृतिकृत्सो जीवस्य मायाभ्रमः तस्य रतः प्रकृतः प्रसाधसिद्धिः
 तत्त्वबुद्धिस्वाविशिष्टः आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिरिति । गुणसत्त्वात् ब्रह्मणः विष्णुवत्साक्षात्पुण्यत्वाभावात् विशेषेणैकात्म्यगुरुत्वेणैव यत्वात्
 अयं प्रकृतो ब्रह्मा विद्यागुरुदेववाचः वेदात्परमं दूरं परं यो म । ब्रह्म परमार्थतः शिष्यभाक्तिवशात् विशेषेणावित् संसारापनेतृ च । कथं यस्तु ॥ माया
 निवर्त्ये स्वानिजे क्य बोधोपधर्मसंस्कारश्च भौविशेषः ईशो हि जीवस्य मनोविनोदी वेदात्परं ब्रह्म गुरुदितं स्यात् ॥ सप्तार्धगर्भा भुवनं विश्वतः
 परमतस्यार्थस्य वक्ष्यमाणज्ञानकथनायेत्याह । सप्तार्धगर्भा अर्धकार्यरूपा अर्धकारणरूपाः प्रकृतयोर्विकृतयश्चेत्यर्थः भुवनस्य षोडशकस्य
 विकारस्य रेतः कारणं विष्णोः अप्रकृतिविकारस्य पुरुषस्य प्रदिशा आहूयैव तिष्ठति प्रवर्तते । तन्नेतना सहाया हुडा नां प्रकृत्यनुपपत्तेः विध
 र्मणि विरुद्धधर्मव्यापकतौ । ते चोक्ताः चतुर्विंशति त्वात्मकाः पदार्थाधीतिभिः धार्यमाणैः अविनश्यैः धर्माधर्मसंस्कारैः मनसा ततया च युक्ताः
 परिभुवः परिभावुकाः विश्वतः ल्यब्रूलोपेयं च मीयं सर्वशास्त्राणि विज्ञाय शिष्याणीहान् विपश्चितोऽपि पुरुषाः अपि भवन्ति संभावयन्ति कथं
 ते इत्यनेन तत्त्वैक्यं तं उ स उः कृसा मेव तेश्वरः प्रसिद्धः उदात्तश्च तेश्वरः असंतस्तत्त्वैव अप्रकृतिः अत्राव्ययवर्तनिकेन च पुनः तमेव बुद्धस्तौ च
 तृतीयाथैस्त्वरदिषु । अनुदात्तावपादाह । अन्वादेशो च त्रैलोक्ये सति । संशयशास्त्रसमुत्पापको यमेव । तदुक्तं सा शास्त्रे । मूलप्रक
 र्तिमहत्त्वविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिः पुरुष इति । उपन्यस्य सांख्यशास्त्रमिह दूषितं विकृतं । विष्णोः प्रदिशा तिष्ठति । तीव्रवेतनाधीनप्रवृत्त्युक्तैः ॥ १९
 स्त्रातस्त्रिदशतिस्तौतीति । कृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विषयः सरोधमोदनात् । विविशतीत्यादि । धातुभ्यो विष्णुः शब्दः

प्रजापते । विष्णाति । विष्णु इति । विष्णोति । अज्ञानलक्षणं विषं नुदतीति विष्णुराह । साधितो विष्णुराह । सिद्धौ मयेव । ३ अत्यंता एते विषयस्य
 लोपः । आदिशब्दादिद्यतिविद्यते विद्यते विद्यते विदतीत्यादयो विष्णुप्रत्ययान्ताः विरतिवेष्ययती च । कारकेषु च भावेस्यादिति भावेस्यादिति व्युत्पत्तिस्तत्क
 कालत्रयेण तद्देवादिकं विंशतिरूपकं । प्रागुक्तधातुभ्यः कर्मकर्तृककरणधिकारेषु बहुलवचनात् । संप्रदानादानयोः । अवेदे येवं सप्तव्युत्पत्तयः ता
 श्वकालत्रयमेवाह । एकविंशतिधा भिद्यते । एवं व्युत्पत्तयो विष्णो वसं रव्याता मुनी रिताः । सर्वशब्दार्थयुक्त । विष्णुः शब्दोऽपि विदुर्दी रितः इत्येकमि
 ति प्रसंगेन । कथं यस्तु ॥ सप्तार्धगर्भा विकृतिश्च षोडशा विष्णा इत्यादि तिष्ठति मूलहेतोः । तत्त्वानि धर्मादिभिर्बहुता नि संभावयन्त्येव विपश्चितोऽपि ॥
 ॥ ॥ विज्ञा मि नो यदिवेदं मस्याः । कीदृशपरिभवः कथं चात्र निवर्तिरिति अत्रोच्यते । सहाभाग्ययोगात् दीर्घतमा एव तत्र स्वरूप इव भूत्वा ॥
 न विज्ञानामि । ज्ञानत्रयविशेषेण न वेदोद्भूतं जगत् । यदिव यदीये सत्त्वचित्ते गृहीत्वा सदिवा चिदिवा भाति । अहं च यदिव तस्मिन् तत्त्वानि विज्ञाना
 मितत्रे हेतुः निष्पत्तिः असादिनिर्णयतोऽपि अविद्याया आकादिन्या अंतर्हितो निष्पत्तिः ३ शब्दलोपः छांदसः निष्पत्तिः तिनिर्णयता ताहितना मधे
 यं ततः सनिद्धः सम्यग्बुद्धः केन मनसा संकल्पविकल्पात्मना । पुण्यपापसंस्कारहेतुना ततश्चरामि । ऊर्ध्वधो मध्ये चरा मि विषयानुपभुंजे
 च । यदा काले मां प्राप्ति । आगन् आगतवतः प्रथमजाः आद्यणाः सनकादिसमाश्च आदित तदनंतरमेव ततस्य ब्रह्मणः सर्वाधिन्याः अस्याः
 प्रकृतायाः ब्रह्मविद्यारूपिण्याः वाचः श्रुतेः भागं भजनीयं अंशं अश्रुवे प्राप्नुवानास्मि । कथं यस्तु ॥ आदाय सत्त्वित्वमिदं यदीयं सत्त्वि
 वेतने हि वेदितेन । ब्रह्म यदा मामगमन्महांतो ब्राह्मणाः सत्त्वित्वं देवा विदयुक्तवाचः ॥ ॥ अवाउः प्राडेतस्व रन्यं ॥ नन्वज्ञानाद्बोधोऽज्ञा

श्रुद्वांतः करणाः स्यामहतर । तणपर्यंतजगत् । ईश्वररूपेण पत्वेन अद्विविषये कुरुभो अध्येगोशब्दो अर्धं निहंति हनितव्या वा । विश्वदानीमा
अहोरात्रोदीयमानानुसोरिप्रकृतिविविधानी अवतितरुहानीयां विश्वं उं ऊनीयमा मायाचरतिलक्ष्यं तिष्ठं निर्विद्यं उं ऊतानंदं त्रस्यसंपिब
आस्वादयस्व । यद्यप्यनयनीवाश्यमाना ये होमधेनवे यवसं दीयते तथाप्यध्यात्मव्याख्यायां न सारीति दीतव्यो त्यक्तोचामविनियोगदशा
यामेव तथा रथस्योचितत्वात् । उदकं मितिशाकस्योः । यद्वाकं सुरवं अकं डः खं उं ऊतमकं यस्मात् तदुदकं सुखरूपं ब्रह्म तर्हि पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरूपस्यात् । नपाशादिपाठादंतोदात्तत्वं सर्वव्यत्ययश्चास्यस्य कं वलं । यद्वा अकात दुःखा दुःकृतमुदकमिति तस्य रूपात्वादंतोदात्तः । कल्प
स्तु ॥ ॥ कार्यं क्रियाचेदिह तैव कार्यं त्येरात्पर्यता चेत्स कृतात्मके धीः । मायाविनाशस्तत आत्मसौख्यप्राप्त्यैव सति कामधेनुः ॥ ॥ गौरी
गौरी मिमायुसलि० योमनू । नन्वेनैकेषां ब्रह्मवादिनां अनेकधा प्रतिपादिकं प्रकारः संतितत्रकीदराः प्रमाणिकः प्रकारः । कीदरा न्येत्य
अते । अद्वैतपर्ययसाथीयः सर्वोपि प्रमाणिक एवेत्यभिप्रायाह ॥ गौरीः गौरं भृङ्गं ब्रह्मपराश्रुतिगौरीः । मत्वर्थे इति ययः मिमाय प्रतिपाद
यति । सलिलानि बहुनामैतत् । वद्वनि वस्तुनियद्वा सलिलेनैव स्वयं प्रतिपादितान्यपि सलिलानि सम्यक् ज्ञेयानि । तस्यानि । यद्वा सस्तत्पदा
र्थः लित्वंपदार्थः लमासिपदार्थः तान्मुदकादीनि तत्त्वानि वा तक्षतीति नू कुर्वती एकत्वं प्रतिनयंती एकस्मिन् तत्वे विलासयतीति एकपदी मनीती ॥
पद्यते ज्ञायते ज्ञायति पादो विषयः बहुव्रीहौ अं सलोपे पादो न्यतरस्यामिति ईपिपदादेशः । एकः पादः विषयः प्रतिपाद्य एकं तत्त्वमवशेष २१

णीयं स्यात् । एकमेव ब्रह्म प्रतिपादयंतीत्यर्थः । तत्त्वंपदार्थविषयत्वेन द्विपरीत्यपरे । द्वित्रिधां पाद्वन्मूर्धस्वबहुव्रीहावौत्पत्तरपदायुदात्तत्वं
इत आरभ्य वक्ष्यमाणः पक्षाः पूर्वपूर्वपक्षाश्च कथ्यन्ते विषयाः । एकपदी द्विपदी त्रिपदी सन्त्ये । तत्त्वमासिपदार्थः विषयः गौरी । सागौरी चतुष्पदी
धातुषट्समीक्षणान् । सप्तपदीति केचित् । धातुपंचकजीवेश्वरविषयत्वात् । अष्टापदी अष्टमूर्तिविषयत्वात् । नवपदी अष्टमूर्तिविषयवि
षयत्वात् । एवमेनेकधा वभूवुषी भवंति गौरीः । अनेकक्रमेण सहस्राक्षरा सहस्रस्य अर्थानां प्रतिपादकानि अक्षराणि पदानि यस्याः सा तथा
त्यर्थवती कर्तव्या ॥ तदुक्तं प्रशंसायां ॥ सातुरज्ञानवाङ्मया संप्रदायवरो न वै । बहुधा कल्पना वेदेव दवाक्यानुसारतः ॥ गुरोश्चैतन्य
यथेष्टं कल्पतां तरेति । भूयांसि वस्तुनि जगाद वेदस्तत्स एकार्थपरो बुधानां ॥ ह्यादिः सहस्रात्मनूद्यचार्यतात्यर्थमिकं च दधाति मुक्तौ ॥
तस्याः समुद्रा अधि० जीवति ॥ ननु सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्म परत्वे पुण्यपापाविषयश्रुत्यभावेन पुण्यपापाभावः स्यात् । पुण्यपापाभावमूल
संसारवन्माशाभावः स्यात् तत्रेदमुत्तरं । तस्याः ब्रह्मविषयायाः गौर्यः संबंधिन्यः समुद्रा अवांतरवाचः । वाक्येकवाक्यतापक्ष एव श्रुतः न

नृपदेकवाक्यतापक्षइतिस्त्विति। तस्याः समुद्रा इतिवाचः समुद्रा इत्यनुक्रमणिका। समुद्रा इतिवाचइत्यर्थः॥ तथा अक्षरमित्यापः साप्रस्तारपं
 क्रिः तस्याः समुद्रा इति क्रमेण वा समुद्रं स्यात् आपः॥ एष्य इति च समुद्रः। तथा समुद्रः। समुद्रं आनंदं रातीति ददातीति मुद्राः ब्रह्मविद्यात संहिताः
 तदेकवाक्यतांगता अवोत्तरवाचः ब्रह्मविद्यायां महातात्पर्यवेत्ती गौरीः। अहं चोपवर्षितरात्ययेन वाचामहातात्पर्यमुच्यते। न चान्यपरणामर्थेन
 आहः प्रमाणान्तराविरोधे ब्रवीताथेपे रित्यागे कारणाभावात् स्वार्थपर्यवसी। तानामेव वाक्यानां। सर्वे वेदायत्पदमामनंति इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः
 महातात्पर्यं ब्रह्मणि बोध्यते। तावाचः अधिकं धर्माधर्माद्यात्मकं वस्तु विविधया विधिप्रतिषेधामकरीत्याक्षरंति उपक्षिपन्ति बोधयन्ति। तथाहि। वसुधा
 यने तात्पर्यवत्योपि धेनवः प्रसंगात् स्वामिने विष्टी रंसमर्पयन्ति तथेत्यर्थः। तेन श्रुत्यपक्षिप्तधर्मादिना जीवंति जीवीभूय प्रयतन्ते॥ जीवा इव य
 थास्मा चरन्ति परमार्थतो मिथ्यात्वात् आचारे क्षिप्। प्रदिशः प्रदेरा नस्य विधिप्रतिषेधाद्यात्मकरीत्याशास्त्रस्य शोभ्याश्च तस्वः ब्राह्मणाद्याः
 श्रुतस्त्वो जातयः॥ जातिमता मिह लक्षणा॥ ततः ब्राह्मणाद्या चरितधर्मा देः क्षरति वर्षाक्षुपतति अक्षरं उदकं वन। विवस्वतावरजशमा
 त्मकं जगत् उपउपेत्य स्त्रीकृत्य जीवति निर्वहति। ततो जगद्यात्रा भवतीत्यर्थः॥ कल्पस्तु॥ ॥ या अस्मिन् स्रस्तुत्या उपवाचयता धर्मादिमा
 कुस्तत एव लोकः॥ धर्मादिना ते न पयः प्रयोतं तद्विश्वमादाय वहत्यजस्व॥ अतः सर्वश्रुतीनां स्यात्कहात्प तात्पर्यं॥ तमनि॥ मनांतरा
 विरोधे नुप्रतीतोर्थो न चोद्भते इति॥ ॥ शकमयं धूममारादपश्यं विष्णुवता परदना वरेणा उक्षाणं पृश्निमपचंत वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्॥ ॥

शकमयं धूमं न्यासन् महावाक्ये स्थितस्य काश्चित्। काचावांतस्वाक्ये पुच्छितानां महावाक्यप्राप्तौ च किं च साधारणं कारणं एतेषां त्रयाणां प्र
 श्नानां क्रमेणोत्तरमाह यथा समासावयवदग्धह विज्ञानितो धूमः शकमयः तदुपस्थानमनेनेति भरद्वाज उक्तं वशकमयमिति शक
 धूम इति। अत्रेवमंत्रः उक्षाणं पृश्निमित्युक्षपदेन साम उच्यते इत्यनुक्रमणिका। ज्ञानेन कोडे पुनः शकमयं मयं यान्येवाप्य॥ अ
 विनियोगविषयत्वेनानां मंत्रत्वे सत्यपुनिषत्समत्वात्। अतएव प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशकत्वं नास्ति। अयो गाभावात्। मंत्रत्वेपि
 पपरायणा विनियुक्तानां अदृष्टार्थानामर्थः॥ प्रकाशयते। अध्यात्मपरवाक्याभ्यासेन फलाधिक्यं। यदाह मनु॥ अध्यात्मवाक्य
 जपना उक्तं कोटिगुणं भवेत्। तदर्थं मनुसंधत्ते जपश्च दीश एव सः इति। शकमयं नानाशक्तिमयं धूमं धूमसहस्रमावरकाज्ञान
 ऐश्वरं आरातदेर तो गतं तद्विषये कुठितशक्तिं विष्णुवता सर्वत्र प्रसृतेन ब्रह्मणा एनाप्रत्यक्षादि प्रेमाणां सिद्धेन अनेन अवरे
 ण जीवराशिना सह स्थितं धूमं महावाक्यार्थधिया परः विगलिता विद्याहं अपश्यं पश्यामि। अत्रेदं वेदांतसंप्रदायस्थितिः॥ इ
 तामाया एका नित्या अनादिर्व्यापिका भवतु काया जीवमकारव्यामाया अनादय इता श्रुतिनित्याज्ञाननाशयत्वात्। ज्ञानेन स
 त्तिज्ञानेन प्रतिदृशमाया कुठितशक्तिर्भवति न नश्यति सर्वमुक्तिप्रसंगात्। सूर्यसमीपस्थस्य रात्र्यभाववत्। रज्जुसमी
 पस्थस्य सर्पभाववत् त्रमुक्तं प्रति सर्वमायानामभावः। तदुक्तं वसिष्ठेन वेदांतकारिकाया एकामाये शिशु स्यादित्यनेन
 रहितानादिकाणां पिसास्या जीवा विद्या अनन्ताः प्रथमविरहिता ब्रह्मबुद्ध्या विनाश्याः। हानी सवीचमायां परिहर

तियथासूर्यपार्श्वस्थरात्रिंरजोःपार्श्वस्थसर्पेभवतिसुमहतीत्यन्यथासर्वभुक्तिरिति। अथावांतरवाकेषु स्थितान्प्रत्यादृष्ट्वा
 पांगोपयसाउक्षमापांसिच्यमानं सोमाऽक्षसन्ने। अजहलक्षणमथात्रपशुपुरोडाशोदरपियहः अपन्नतधातेनामनेकार्थत्वा
 त। संस्कुर्वतिवीसवेदिकात्रग्विदादयः विशेषणवेदमीरयंतिपठंति। अथमहावाक्यप्राप्तासाधारणकारणान्याह। तानीतिअ
 त्यंतोत्कृष्टानियच्छेदाभावात्। नित्यनैमित्तिकरूपाणिधर्माणिपूर्वोक्ता। निसोमादीनिधर्मसाधनानिप्रथमानिज्ञानस्यसा
 धनानिसाधारणानिविआसन्भवन्ति। कल्पस्तुजीविः समेतांबेद्रूपमायामेशीमपश्यंस्वचित्त्यानिवृत्ता। अन्यश्रुतिस्था
 कृतिभिःसुगमनिकामकर्मोत्तमधियोहिहेतुः॥ त्रयःकेशिने०रूपं॥ ननुदेशकाकभेदजन्यफलक्षणि काक्रियाफलकं कथं सते।
 अवेतनात्रकथं फलदात्याशंक्यतुष्टादृशोवयवादेवताएवतत्कर्मवशात्फलकदाइतिवक्तुं अनंता अपिदेवास्त्रिधवदेवधत्तभ
 ताइतिअभिप्रेत्याह। त्रयःदेवाःअग्निवायुःसूर्यश्चकेशिनःकेशादीप्तयःतत्तत्त्वानस्थादेवतावाकशातदंतःभूम्यंतरिक्षाः॥
 पार्थिवाःसर्वदेवाःअग्नावंतर्भवन्तिइत्यग्निरुच्यते। एवमंतर्गिष्ठास्थादेवाःवायुः॥ स्वर्गस्थादेवाःसूर्यः॥ एवमग्निदेवायुसूर्याःऋतुया
 हेतौसप्तम्यंतातथाछंदसि। हेतुश्चनिमित्तं प्रयोऽज्ञंवाकालेकालेकालनिमित्तंऋतुरितियदोनामवेदोऽज्ञाऋताक्रियमाण
 त्वात्। वाऋतवायुज्ञाःयज्ञेनिमित्तंविनक्षतेदीप्यंतेस्वकार्यं कुर्वन्तिऋतुषुसंवत्सरइत्युक्तं संवत्सरमप्यऋतुद्वयमनुद्वय
 मिति शिष्टाक्तिः। एषां त्रयोणामध्ये एकोऽग्निःपवतेवसंतथीष्योर्देहतिपरितपतितत्त्वणादिकं। तृणादाहदग्ध्राभूमिरधि

कमोषधादिकंजनयति। वपेवश्मश्रुवपसिप्रक्षम। तथाअश्वमेसधियुवेतिवमंत्रः॥ विश्वं जलात्मकं एकः सूर्यःअभिअभ्या
 त्मअंतस्तरसाकेषणेनवष्टदशयति। हंसतशिथिरयोःतदानीमेवोषध्यादिप्रतिपाकदर्शनादोआख्याधिक्यात्र। शबीभिःस्वव्यापरे
 स्वप्रज्ञाभिर्वादेवत्रयेनितमेतत्पदं। प्रोष्टदशष्टोस्तुधातिःशब्दएव एकस्यवायोदृश्यतेनवरूपमस्यदृश्यते। तथाआत्मादेवानाधे
 वनस्येतिमंत्रप्रायिकार्यवादाः। उपलक्षणार्थावाइयंष्टकं। कल्पस्तुभस्वस्वरीशाअनलानिलेनाःस्वकर्माभिःप्रितलाकयावा
 एष्टवेदेवाःसकलाश्चसंतिदद्युःफलकर्मणोवाशिनस्तइति॥ तत्त्वारिवाक०वदंति॥ नन्वेवदेवतासद्भावमितिउपासितप्रसन्नो
 कृतदेवतस्याधीनवेदस्यश्रुतयाकरणमीमांसाद्वयस्यव्युत्पन्नपदपदार्थस्यान्वयविनापिब्रह्मज्ञानमुख्यत्वंतदितिआवायेणा
 लं। तत्राह। तत्त्वारिवाकवानावेदस्यपरिमितानिगणितानिपद्यन्तेपदानिविषयाः। तानिसर्वाणिकात्कर्त्तव्यनिविदंतिब्राह्मणाःवैशा
 नसर्वब्राह्मणाःकितुयनमनीषिणःययुरुत्रसादृज्जनितज्ञानवतःगुरुरहितानांतुगुहागुहायामहापुरुषबुद्धौवीणिपदानिनि
 दितानिलीनानिगुहानिगयन्तिनवप्रकाशंतेवावावेदस्यतुरीयभागमुनुष्याःगुरुरहिताःप्रतिपादयन्ति। अयंभावःतुरी
 यप्राज्ञतेजसविश्वाःप्रत्येकमनसानुभूमीकीकरणीयाःतानगुरुमंतःकात्कर्त्तव्यनिविदंतिगुरुरहिताःअतिप्राज्ञा अपिभागत्रयं
 निविदंत्येवतपासर्वत्रयानुभूमात्रप्रकाशते। अतो गुरुमंतएववदतात्पर्यज्ञाः। अन्यस्त्वोह तुरीयप्राज्ञःतेजसान्यबुद्धय
 मनुष्यावदंतीति। अपरआह। परापश्यतिमध्यमावरवरितिवाक्यतुर्धामनुष्यावरवरीमवदंतीति। नामाख्यातापस

गनिपातवतुर्थभागंवदंतीतिपरे। एवं धर्मार्थकाममोक्षेष्टित्यने। कल्पस्तु। ननु त्वारिवा नो मिमते पदानि मन्वा यवन्तः खलु तानि
 विद्युः। त्रीण्यत्र गुह्यानि गुरु दितानि तुर्यं हि भागं प्रवदंति मत्या इति॥ इदं मित्रं० मादु॥ ननु ननु त्वारिवा गतिवदार्थानां
 नात्वमुक्तं तर्हि देता पतिरित्याशंक्य एकैव देवता परमात्मा सर्वदेवता अस्य एव नाना नाम ग्रहणीत्युच्यते। यद्वा त्रयः कश्चिन् इ
 त्यत्र देवता त्रित्वमुक्तं तर्हि इन्द्रादयानि किं देवता इहेत्याशंक्य एकैव देवता परमात्मा सर्वदेवता स्या एव नाना नाम ग्रहणी त्रित्वा किं
 स्तु नाना देवानां त्रित्वसंख्यायावरो धार्थ्यज्ञादिप्रवृत्त्यर्थं तदुच्यते॥ इदं परशमादु॥ अहं न हि पश्यामि मित्यादा मित्रं प
 रशमादु॥ मित्रा ज्ञानान्यातयतीत्यादौ वरुणा परशमादु॥ शतं ते राजानि मे भज इत्यादौ अग्निं परशमादु॥ त्वमग्र रुद्र इत्यादौ अ
 धो तथा दिव्यः सूर्यं तं परशमादु॥ त्रिं देवानां मित्यादौ गुरुत्मानं सुपर्णा इत्यादु॥ सोमं पक्षसं यदुक्तिं अग्रमयं दाम
 यं विविधयजतनुं वरुणं। पक्षो बहु भवतोरथ वज्रस्य तं तेन ते यमं रुद्रं प्रणमामि नित्यं मित्यादौ। इदानीं मग्निं परशमादु॥
 अग्निं शब्दोत्रे न त्राग्निमास्तौ रुद्रस्य वाचकः॥ स्थिरे भिरंगैः सह बिभर्ष इत्यादौ यमं परशमादु॥ त्रिकं दुकेभिः पततीत्या
 दौ मातरि श्वानं परशमादु॥ आत्मा देवानां भुवनस्य गम इत्यादौ। इदं तीति इदं इति परमेश्वर्यमितो हि साया रु० यत इति
 मित्रः। एवं वृणुत इति वरुणा। अग्नयतीत्यग्निः। अंगिगतौ। णीञ् प्रापणे गत्यर्थः। ज्ञानार्थः। दिवि महापुरुष बुद्ध्याद्या

तनवस्यां भवो दिव्यः शोभनमोक्षः स सुपर्णः संसारमोक्षाभ्यां गुरुत्वा गुरुत्मान्। रोदयतीति रुद्रः स एवाग्रणीत्वादग्निः। यमयतीति यमः
 येन तुष्टेन मातरि मायायां क्षिप्तो जीवः श्वेतं भवति समातरि श्वेतः। एकं सद्ब्रह्म विप्राब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनः यज्ञादिति इयं बहुधा भिधा
 नेनैवादिनृपणादु॥ यो ज्ञानानां तरं तु विप्राः मेधाविनः तत्र विदुस्तदं इति नृपणावदु॥ धासद्ब्रह्म एकमित्यादु॥ कल्पस्तु इदं दिशब्दा गुण
 यागतो वा व्युत्पत्तिर्वा परमेशमादु॥ विप्रास्तदं कं बहुधा वदंति प्राज्ञास्तु नानापि सदेकमादु॥ कलं नित्यान्० व्युद्यते ननु रुद्रवगा
 हृद्गानमार्गात् भक्तिमार्ग एव आया नित्याशंक्य पुनरावृत्तिदोषत्वेन न जाड्या यस्त्वमित्यभिप्रेत्य भक्तस्वरूपादिकं माह। कलं विष्णुस
 गुणं। बुद्धयनियमेन भक्त्या तव्यं हरयः विष्णुवो भूत्वा सारूप्यादिना समानतां प्राप्ताः सुपर्णाः सुपर्णा गुरुं समानं प्रजातिकं आरुहः सु
 पर्णमाराहयतीति णिजवो। अपः आप इत्यंतरिक्षनाम अंतरिक्षं समं सृष्टं वस्त्रं वसानाः परिधानाः दिवं स्वर्गं उत उन्मुच्य तत्कप
 तंति प्राप्नुवन्ति। तं विष्णादिलोकं प्राप्ताः भक्ताः आवर्तते कुतस्तस्य क्रंतस्य सत्यस्य विष्णुत्वादेः सगुणब्रह्मणः सदेना तलेकात्
 आदित तदेव आगमनसमकालमेव घृतेन उदकेन पृथिवीविशेषेण उद्यत आह क्रियते। उदी कुरेन परस्मात् लोकात् भुवमागच्छ
 तो मेखी भूय उदाकी भूय वृष्टिं नृपणं भुवं आर्द्रयित्वा आपधिवनस्पतीत्यादि प्राप्य तदपेण पुरुषं प्राप्य स्त्रियो जठराज्जायते। तदं
 कं शिवधर्मोत्तरे। वायुमेधां बुभुक्ष्य तरेतो गर्भं त्वमाश्रिताः। जायते जठराज्जीवाः पततः स्वर्गतो भुवमिति। कल्पस्तु। सारूप्यसुर्या

पदवी प्रपद्य विष्णुदिलोकाद्रुवमाश्रयंति । वाय्वंबुदेनोपधिबीर्यगर्भं भावं प्रपन्नाः पुनरुद्भूयंतीति ॥ द्वादशप्रधयः ० नलानला
 सः ॥ ज्ञाताश्चकालेन संसारेण व्याप्यंते इति वक्तुं कालसंसारवर्णनेन कालचक्रवर्णयति । ननु द्वादशारं न होत्यत्र संवत्सरायां
 मिहितः सत्यं । तस्यैव विवृतिरियमधिकविवक्षया द्वादशप्रधयः । प्रधीयंत इत्यराः मासात्मकाः । तैरारब्धमेकं संवत्सरं तस्मात्कालं
 कृतं तस्य नवीणि नभ्यानि तिस्रो नाभयः । क्रतुद्वंद्वेन नाभिः । अर्तुः सवसवसर इति श्रुतेः । कः ब्रह्मा को वा पुरुषः । तत्र कालचक्रं उ
 द्भूतं विकृतज्ञानाति तस्मिन्कालचक्रे साकं सह भवाः । अन्योन्यानुबद्धास्त्रिशताः । षष्टिश्चैव संख्याताः । सक्ष्मा अराः शंकवः कीलाः
 और्पिताः प्रत्यर्पिताः कीलका इव चक्रे निरवाताः । अनेन एवं विधं भूतं मयं चक्रं द्रव्यं । माससंवत्सरं तु रूपकालचक्रं प्रवर्तकत्वा
 ततदात्मकमित्युक्तं । अधिभूतमेतद्भवति न चला चलासः । न चला अव्यभिचारिणः । चरित्वलिपि विपदी वदीनां कद्वे अभ्यासात्तदीर्घः ।
 एवमधिभूतं सूर्यचक्रं । अधिभूतं दैतुमासा एव प्रधयः । संवत्सरश्चक्रं क्रतुवानाभयः । षष्ट्यधिकं त्रिशतं सक्ष्मा अरास्तदिवसा
 रात्रयो वा तत्संध्यः पूर्ववापरे वा । अध्यात्मं तु प्रधीयंते प्रधाना निस्वीक्रियंते इति प्रधयो मनोबुद्धिः सहिता । तद्दिशि षण्णो द्वाद
 श अरा स्थानीयानि तैरारब्धं चक्रं प्राणात् । करणात्मकं एकं लिंगशरीरं सर्वयोनिषु भेदाभावादि कथाम्यन्तः सद्गत्या चक्रं त
 स्य तिस्रो नाभयो वस्थाः तस्य त्रयः स्वप्नाः इत्युक्ताः । नयेत चक्रं भ्रमणादुपरमयतीत्याह । कउतत् ब्रह्म चिकेत चतित्कएव

पुमान् । न च ब्रह्मज्ञानादेतत्तन्निवृत्तिः ब्रह्मज्ञानं तु दुर्लभं । तस्मिन् लिंगशरीरे आश्रितं साकं सह भाविष्णुलं शरीरं तत्र च स्वरूपं लदे हे
 त्रीणि ज्ञातानि षष्टिश्च शंकवः । द्वावस्थिता अराः । अस्थिरूपाः । अंतर्निहिताः । अराः । स्तंभसमानाः । चलंते न च चलाः । अतिदृढाः । अ
 न्यतु त्रिशतं षष्टिर्मज्ञान इत्याहुः । परे । अस्थि संध्य इति । प्राणा चक्राः । अथाकोठरव्य इत्येताभ्यां अधिदेवतात्मविधयाभ्यां उपासना
 पराभ्यां खडाभ्यां अयमर्थः । उक्तः स चितः । अत्राप्युपासिना विवक्षितं तस्मिन् ज्येष्ठभातरालक्ष्मीधराचार्यो उक्तवत् ॥ कल्पस्तु ।
 मासादिता भेदिषु उक्तं संख्ये श्रुतं त्रिनाभं न शतत्रयं च । षष्टिस्तु सक्ष्मा अरका अन्या ल्याश्चक्रं रवेराधिभूतं विदंति । अधिदेव
 त्वरामासास्तनुश्चक्रं तु वत्सरः । त्रिनाभ्यश्च अराः सक्ष्मा दिवसाः । संध्यो निशाः । इदमधिदेवते । अध्यात्मं तु । बुद्धिर्मनः । खानि अरा द्वि
 षड् चक्रं चालं त्रिनाभ्या वस्तु । तत्र स्थितं स्वरूपं शरीरमाज्ञात्वा स्वरूपादयोरा अणवः प्रसंख्या इति ॥ यस्तस्तनः ० धातवेकः ॥ एवं वि
 धकालचक्रं संसारचक्रं निवृत्तिमहावाक्यो देवतिवदनसगरस्वती पुरस्कृत्य कं निर्दिष्टा षमाह । त्रिधा हि सरस्वती पुरस्कृता पावको न
 इत्युक्ता । तत्र वाग्देवतानदीरूपिणी क्रमादुक्ता । अत्र देवतान् पिपी अंतर्कथ्यते । भोवाग्रपिणि सरस्वतिवदे विद्येते तवस्तनः
 कुचः । अमृतस्रावकः । स्तनध्वनशब्दरात्रात्मकः । शशयः । श्रीदेवि छंदसं द्विर्वननं शयानां । अविद्यायां यो ह्रीवस्तत्त्वधानं वाक्यं
 मपिलक्षणया शशय इत्युच्यते । यत्र परमात्मानुवादेन प्रत्यगात्मा उच्यते । तद्वाच्यं सरस्वत्याः स्तनस्थानीयं तं धातवः । स्मृत्या षण्णा
 थकः । कुरुसंपादय । इह जीव देशकालच । तथायः । द्वितीयस्तनः । मया भूः । सुरवरूपः । एवमयो भूः । परमात्मा तत्त्वधानं वाक्यं मपिम

योभूः॥ यत्र परमात्मानुवादेन जीवात्मोन्मतेतदा कावेदरूपसरस्वत्या द्वितीयस्तनः स्थानीयः तं स्तनं धातुवे संपादय ॥ अ
 धनदी नृपिणी भोनदी नृपिणी सरस्वति तेतव संबन्धिनास्तनेन अमृतस्वाविकनयन विश्वासवाणिवायाणि वारिषवानिब्रूयादि
 धान्यानि पोषयसि यः प्रवाहः बहिर्निर्यापितः क्षेत्राणि प्राप्य धान्याद्युत्पत्तिं संप्रवाहानदी रूपः सरस्वत्यास्तनः स्थानीयः तं स्तनं धा
 तुवे धातुं अस्मान्मालयितुं कुरु ॥ धोज्जुमर्थं तवे प्रत्ययः ॥ एवं सरस्वत्युदकसंस्थे साध्यसस्यादिसमृद्धिर्नितान् तथा यवादिती
 यः स्तनः रत्नधारत्ननां उत्सादकः पालकश्च यः सरस्वत्याः प्रवाहविशेषः समुद्रं प्रविष्टः समुद्रादकेन संसृज्यमानस्तलं प्राप्य प्रसर
 तस्मान्निजनयति तेतव स्तनं धातुवे संपादयेति ॥ तडुक्तरं नरास्ते ॥ समुद्राधस्तलं प्राप्य सरस्वत्या इक्षुं शुभं ॥ जनयित्वा
 धरन्ना निवर्णयत्यपि चापरं ॥ ११ ॥ नमुत्पाद्यते भोक्तुं भान्यादीशवरादपि ॥ सरस्वती नदी संगदब्धिरन्नाकरं विदुः ॥ अनेन न
 समृद्धिः प्रार्थिता ॥ अनेन क्षुत्पीडादिदोषनिवृत्तौ रक्षादिनातिश्रीकलादिदोषनिवृत्तौ न निश्चितत्वे सति नानप्रवृत्तिः मुक्त
 रेत्युभयं प्रार्थ्यते ॥ तथा भो देवता नृपिणी सरस्वति प्रदीदतः वसुवित्तं वसनाच्छेदिनकंती रौजीवेशो वेदयति ॥ आपयति ॥ अंतर्भा
 वित्पण्यर्थो विदिः ब्रह्मविद्याचार्यो हि देवता नृपिण्या सस्रज्य देवमय्या सरस्वत्या स्तनस्थानीयस्तं धातुवे संपादय ॥ तथा य
 स्तद्वितीयस्तनः सुदत्रः धर्मो धर्मापेक्षया फलदाता ईश्वरः सोऽपि सर्वदेवता नृपिण्याः सरस्वत्याः स्तनस्थानीयः तं धातुवे संपा

दय ॥ सुदत्र इत्यत्र दददोने अस्मात्सुपूर्वात् किप्रसुखंददातीति सुदत्रः ॥ धर्मः धर्मवान्मतुपो लुक्कृते मेवत्रायत ॥ इन्द्र ईश्वरः ॥ क
 थं तद्भिर्पूर्वपदप्रकृतिः स्वरः सुददा धर्मणा वा यत्तदिति सुपिष्ठ इत्यत्र सुपीतियागविभगात्कः ॥ तत्पुरुषतुल्या ॥ पूर्वपदप्रकृति
 स्वरः ॥ कल्पस्कः ॥ यस्ते स्तनो वाणि सरस्वती शजीवात्मबोधश्रुतिवाग्विशेषः ॥ जीवेशबोधश्च कुन्वा द्वितीयो ह्येतदुत्कुरुनो व
 नाय ॥ तथा ॥ यस्ते स्तनस्तीर्थ सरस्वती त्वदंभो मया धान्यतृणादिहेतुः ॥ यश्चाब्धिगोर्न समृद्धयन्यादयं तदेतत्कुरुनो वनाय ॥ य
 स्ते स्तनो देवि सरस्वती त्वदंशो गुरुश्रेष्ठ इह द्वितीयः ॥ प्राक्तः स्तनः सर्वसुरात्मके त्वदयं तदेतत्कुरुनो वनाय ॥ ४९ ॥ यत्नेन यज्ञं देवाः ॥
 अथ ब्रह्मविद्यांतरविद्यानां फलोक्तिः ॥ यस्ते सरस्वत्ये यज्ञेन साध्यं भ्यः सकामेभ्यः उपलक्षणमेतत् ॥ निःकामेभ्यः ब्रह्मविद्यार्थि
 भ्यश्च ॥ एवमियमृकृ प्रतिपादनाय त्वनुक्रमणिकार्थः ॥ यज्ञेन काम्यसकर्मणा ययज्ञं यष्टव्यं ईश्वरं अयजत यजति तदेवाभवति
 स्वर्गादौ दीप्यमानाः ॥ अर्थानिःकामफलोक्तिः ॥ तानि निःकामत्वेनायं तोत्कुर्यानि ॥ यच्छरहितस्तच्छ्रुत्यं तोत्कुर्यान्वी ॥ धर्माणि ध
 र्मसाधनानियज्ञादीनि प्रथमानि ज्ञानपूर्वसाधनान्यासन भवन्ति ॥ ब्रह्मविद्यापि द्विधा सगुणानिर्गुणानि ॥ अत्र निर्गुणायाः फ
 लमिदं ॥ ते अयं तोत्कुर्याः हवना कं परमानंदरूपं न भ्राणनपादिति निपातनात्साधुः ॥ महिमानः महातः उपदिष्टमाहवाक्या मह
 त्वेव न कथ्यत इति वचनात् ॥ उपदिष्टमाहवाक्याः जीवन्मुक्ताः संतः सर्वतः संवते ॥ एवमसमवायः ॥ परमानंदोऽत्मका भवतीत्यर्थः ॥ सगु
 णब्रह्मविद्याफलं ॥ यत्र ब्रह्मलोके पूर्वब्रह्मादयः सन्ति तत्र साध्याः आध्याया आध्यायं चासगुणविद्यया सहैव ज्ञेयानां सगुणब्रह्मज्ञाः

26

संतिभवन्ति। न पुनरावृत्ताः॥ कल्पस्तु॥ काम्येन धर्मे पासुरादिलोको न स्य निष्कामकृतिर्हि हि त्रुः॥ वाक्योपादिष्टाः स्यु
रिहैव मुक्ता ब्रह्मादिलोकः सगुणोऽशुद्ध्या॥ ५०॥ समानमेतन् जिन्वंत्यग्नयः॥ ननु काम्यकर्मसंस्तुगुणवृत्तवि
द्ययादशांतप्राप्तिलक्षणं फलं मुक्तं तत्र तत्संस्थातं देवानु प्रविशति देव्या विकृतस्य ववक्षणाः प्रवशाश्रवणा
त्। ब्रह्मात्मकस्य सर्वगतं स्य निष्कयस्य जीवस्यागल्य सेवादिताशिक्योपाधि वशाद्गति संभव इत्याह। समा
नं देशकालोदा समानमपि उदकं अकावुदुःखात् उद्गतमपि एतद्ब्रह्म अहमिति अहीयमाने धर्मा धर्म संस्कारे
रिंद्रियैः प्राणैश्च उपहितं जीवभूतं सत्तु उदेति देवादित्वमनुभवति। अक्व एति वनीचैः। आसत्यमनुष्यादि
रूपमनुभवति एवमनुभ्राम्य जीवो यदा मनुष्यतां प्राप्नोति तदा कथाधिकारी जगद्वाचो प्रवर्तयेत्॥
अन्यथा जगद्भूतनदोषः स्यादित्याह। भूमिं मनुष्यादिसहितां पर्जन्याः हविषा तुष्टाः सूर्यादय
श्च ये देवाः जिन्वंति वृष्ट्यादिना यजमानेन न भूस्ति तेन तर्पितो भूस्त्वा जगदयः दिव्यो सहितं द्युलो

27

कंप्रीणयन्ति हविर्दानेन स्वर्गास्तान् देवान् तर्पयन्तीर्थः त्ये। तदुक्तं गीतायां॥ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा इत्यारभ्य मो
घं पार्थ स जीवतीत्यनेन॥ कल्पस्तु॥ धर्मैरधर्मैश्च वा सनाभिलिङ्गं स्तु जीवः स्वउपेक्ष्यते॥ १२॥
स्थाः सुरानारमयन्ति देवा भूस्त्वा सुरा आरमयन्ति वृष्टिरिति॥ ५१॥ ॥ दिव्यं सुपर्णं मवसेजो हवीमि॥
अत्र सूक्तार्थोपसंहारः॥ दिव्यं दिवि भवं स्वर्गिणं कर्म फलं भोक्तारं सुपर्णं सुपर्णं मारो हयतीति सु
पर्णं दिवा हनारुहं विष्णुवादिलोकगतं स्वर्गिणं सगुणोपासकं वायसंकर्म विद्याभ्यां प्रवृत्तं नीचक
र्मकरणेन वायसादियोनिं प्राप्तं तथापि बृहंतं ब्रह्मरूपिणं आत्मानं वतथा अपांगभं प्रमुखसंस्म
द्वियाणां प्रापकानां गर्भं कार्यं लिङ्गे दहं दर्शितं दर्शनं ज्ञानं च ओषधीनां ओषधयः स्वामिन्यः पोष
काः यस्यास्तां स्तूलतनुं च अभीपतः सर्वतः अपोयत्र गच्छति सः अभीपाः समुद्रांतस्थितं भूषदेशः

२८

कुरु पूरब्धः पथाभानक्षेदयन्समासांतः द्योतरूपसंगेश्योपईत् । अभीपदवावरतीतिक्वियुः संसाराब्धिं
 तन्वाना अभीपदवावरतोप्यतिसंसारिणो जीवान् ज्ञानामृतसवृष्टिभिः तर्पयंतं सरस्वतं ॐ
 सोवाणीवतापीवसरउच्यते इति भोजनिघंटुः ज्ञानवतं अवसरक्षणाय जोहवीमिप्रोक्तवानस्मि
 कथयतेर्यङ् लुकि संप्रसाणं लिटियङोवेति द्वे । हविष्यातं पौरुषं च न तमं ह इतीति च ॥
 अस्यवा मीयकं जह्वाम हवे नोच्यपोहतीति द्वे पराशरः ॥ अस्यवा मीयकं चैव ब्र
 ह्मशुद्धये जपेत् ॥ विचारयेत्तदर्थं वै जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ कल्पस्तु ॥
 स्वर्गश्चिद्विष्वादि लोकी डुरितजननिर्ब्रह्मभूते च लिंगं ज्ञानं स्कूलं स्वदेहो

२८

वा. भा.

२९

भवजलधिवृको द्वारकोप्यष्टमोस्तौ ॥ एतेष्वन्ये पदार्था मुनिवरकथिता अस्यवा मीय
 सूक्ते संसारदक्षिणाय श्रुतपठितमतास्तारयेयुर्भवाब्धिम् इत्यस्यवा मीयसूक्ते
 स्यभाष्यं समाप्तम् श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु शुश्रूषाश्रवणं चैव ग्रहणं धारणं
 तथा ऊहोपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः १ श्रीरामजयरामजयजयराम
 मोक्षार्थं त्वमुपाकरोमिह रहः आशंकरस्वार्थिनां साक्षात्तत्त्वसीति गुर्वभिधिया ब्रह्मपदेशस्तमः ॥ शिक्षार्थं खिलवृत्तान्तरां न्यपि नृणां
 प्राक्स्तत्र धारात्रयः प्रेक्षोदादुमिहागतस्य भगवान्संसारपाशापहृन् नानादुष्टनिवासभूमितल्लभामञ्जीतपाथो निधाउद्धतुं जगदी
 श्वरापरवपुः संधारयन्नामतः विद्याशंकरभारतीति वसुधापृष्ठे भ्रमसर्वदा भ्राम्याणां मुखमर्दनो विजयते ज्ञानो धकारोपहः २ २९

